

**T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

EMEVÎLER DÖNEMİ İHTİDA OLAYLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. İsmail Hakkı ATÇEKEN**

**HAZIRLAYAN
Feyza CANDAN**

KONYA, 2007

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	I
ÖNSÖZ.....	II

GİRİŞ

1. Fetih ve İhtida Kavramları.....	1
2. İslâm Fetih Siyasetinin Genel İlkeleri.....	3
3. İslâm Fetihlerinin Sebepleri, Oluşumu ve Etkileri.....	5
4. İhtidayı Oluşturan Sebepler.....	10

I. BÖLÜM

HZ. MUHAMMED (S.A.V.) VE HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMLERİNDE İHTİDA OLAYLARI

1. Hz. Muhammed (s.a.v.) Dönemi Savaşları ve İhtida Olaylarına Genel Bir Bakış..	14
2. Hulefâ-i Râşidin Dönemi Fetihleri ve İhtida Olaylarına Genel Bir Bakış.....	18
2.1. Hz. Ebûbekir Dönemi.....	18
2.2. Hz. Ömer Dönemi.....	21
2.3. Hz. Osman Dönemi.....	24
2.4. Hz. Ali Dönemi.....	26

II. BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİ İHTİDA OLAYLARI

1. Emevîler Dönemi Fetihlerine Genel Bir Bakış.....	29
1.1. Irak Bölgesi.....	29
1.2. Şam Bölgesi	32
1.3. Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs Bölgesi	32
1.4. Bizans Bölgesi	38
1.5. Ermeniyye, Azerbaycan ve el-Cezîre Bölgesi	41
2. Emevîler Dönemi İhtida Olayları.....	44
2.1. Irak Bölgesinde İhtida Olayları.....	44
2.2. Şam Bölgesinde İhtida Olayları	49
2.3. Kuzey Afrika, Mısır ve Endülüs Bölgelerinde İhtida Olayları.....	49

2.4. Ermeniyye, Azerbaycan el-Cezîre ve Bizans Bölgelerinde İhtida Olayları	52
---	----

III. BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİ FETİH SİYASETİNİN İHTİDA OLAYLARINA ETKİLERİ

1. Emevîler Dönemi Fetih Siyasetinin İhtidaya Etkileri.....	54
1.1. Olumlu Etkileri.....	55
1.2. Olumsuz Etkileri.....	57
1.2.1. Asabiyet Olgusu.....	60
1.2.2. Mevâlî Politikası.....	61
2. Emevîler Döneminde İhtida Olaylarının Seyri ve Bazı Oryantalistlerin Görüşleri..	63
SONUÇ	72
BİBLİYOGRAFYA	75

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: İbn
bkz.	: bakınız
b.y.y.	: baskı yeri yok
(c.c.)	: Celle Celâluhu
çev.	: çeviren
D.G.B.İ.T.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
D.İ.A.	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Hz.	: Hazreti
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
(s.a.v.)	: Sallallâhu Aleyhi ve Selem
S.Ü.İ.F.D.	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
thk.	: tahkîk
tsz.	: tarihsiz
vd.	: ve devamı

ÖNSÖZ

Emevîler Dönemi, kısa sayılabilecek bir dönem olmasına rağmen İslâm tarihine konu olmuş birçok olayı ihtiva eden yoğun bir dönemdir. İslâm tarihine çağlar boyu yön verecek olan birçok gelişmenin temeli bu dönemde atılmıştır. Bu gelişmelerden birisi de fetihler ve İslâm'ın yayılması konusudur. Çalışmada bu konunun ele alınmasındaki amaç, bir çok konuda tutum ve davranışları eleştirilen Emevî liderlerinin, İslâm'ı yaymak konusunda ne derece başarılı olduklarını ve yeni fethedilen bölge halklarının buna ne şekilde cevap verdiğini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktır.

Bu konu incelenirken, Emevîler dönemine geçmeden önce, daha önceki iki dönem olan, Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemi ve Hulefa-i Râşidin dönemlerindeki ihtida olaylarına da konu bütünlüğü sağlamak açısından değinilmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde tezin temel kavramı olan ihtida konusu; anlamı oluşum sebepleri ve etkileri bakımından incelenmiş, ihtidaların zemini olarak kabul ettiğimiz fetih kavramı da anlam bakımından ve İslâm dinindeki ilkeleri bakımından ele alınmıştır. Bu bölümün konusu tarihi bilgiden ziyade yoruma dayalı olduğu için çağdaş araştırmalardan faydalanılmış, özellikle konusu bakımından diğer birçok araştırmacının değinmediğini tespit ettiğimiz ihtida kavramı ile ilgili olarak Ali Köse'nin "İslâm'ın İlk Devirlerde Yayılış Şekilleri: Oryantalistlerin Teorileri ve Bunların Değerlendirilmesi" adlı makalesi yol gösterici olmuştur.

Birinci bölümde, ilk vahiyden itibaren İslâm'ın yayılışı, Hz. Ali dönemini de içine alacak şekilde ele alınmış, konular ele alınırken klasik eserlerin yanı sıra çağdaş araştırmalardan da faydalanılmıştır.

İkinci bölümde, öncelikle ihtida olaylarının zemini olan fetihler incelenmiştir. Fetihler incelenirken Emevîler dönemi beş bölgeye ayrılarak buralarda gerçekleşen fetih faaliyetleri ortaya konulmuştur. Bunun ardından fethedilen bölgelerde meydana gelen ihtida olayları incelenmiştir. Bu konular çalışılırken diğer klasik eserlerin yanı sıra el-Belâzurî'nin Fütûhu'l-Büldan adlı eserinden daha fazla faydalanılmıştır. Bu eserde, ihtida konularına nispeten daha fazla yer verildiği tespit edilmiştir.

Üçüncü bölümde, Emevîler dönemi fetih siyasetinin ihtida olaylarına etkileri ve bu etkilerin olumlu ve olumsuz sonuçları incelenmiştir. Çalışmanın son kısmında bazı oryantalistlerin Emevîler döneminde İslâm'ın yayılışı hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Böylelikle çalışma zenginleştirilmeye ve olaylara farklı pencerelerden bakılarak yapılmış yorumlar aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada, temel İslâm tarihi kaynaklarının yanı sıra konuyla ilgili makale ve ansiklopedi maddelerinden yararlanılmıştır. Emevîler dönemindeki fetihlerle ilgili bazı doğrudan yapılmış çalışmalar olmasına rağmen ihtida olayları hakkında özel bir çalışmaya ulaşamaması tezde karşılaşılan en önemli sıkıntılardan birisidir.

Bu çalışmalar esnasında benden her türlü desteğini esirgemeyen, ayrıca bilgi ve tecrübelerinden, şahsi kütüphanesinden faydalandığım danışman hocam Doç. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Feyza CANDAN
Konya, 2007

GİRİŞ

Allah (c.c.) tarafından insanlığa gönderilen en son din İslâm'dır. İslâm bir coğrafyaya mahsus olmadığı gibi belli bir zamana da mahsus değildir. Kur'an'da tüm insanların İslâm'a davet edilmesi emredilmiştir. Bunun yönteminin nasıl olacağı konusunda Allah (c.c.) Kur'an'da yol göstermiş ve bu konuda öncelikli vazifeyi Hz. Muhammed (s.a.v.)'e vermiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) İslâm dinini tebliğ etmeye en yakınındaki insanlardan başlayıp kısa bir sürede ulaşabildiği herkesi bu dine davet etmiştir. O'nun vefatıyla iş başına gelen Râşid halifeler döneminde tebliğ ve cihad faaliyetleri sürdürülmüştür. Hz. Ali'nin vefatı ve birlik yılında Hz. Hasan'ın halifeliği Muâviye'ye bırakmasıyla kurulan Emevî Devleti'nde, iş başına gelen halifelerin iç ve dış politikadaki tutumlarına bağlı olarak İslâm'ın yayılış hızı ve şekilleri farklılık göstermiştir. İslâm'ın insanlara tebliğ edilmesi, insanların ihtida etmeleri veya inanmamaları ile sonuçlanmıştır.

Bu çalışmanın konusu Emevîler döneminde meydana gelen ihtida olaylarıdır. Çalışmanın asıl konusuna geçmeden önce fetih ve ihtida kavramları üzerinde durulacak, İslâm'ın fetih konusuna bakış açısına değinilecektir. Fetihlerin sebepleri ve oluşumu hakkında bilgi verilecek, ihtidayı oluşturan sebepler incelenecektir.

Araştırmalar esnasında temel İslam Tarihi eserlerinden rivayetler yönüyle faydalanılmıştır. Taberî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr gibi tarihçilerin fetihler hakkında detaylı bilgiler aktardıkları, buna rağmen ihtida olayları hakkında fazla bilgiye yer vermedikleri görülmüştür. Belazürî ise diğer tarihçilere göre ihtida olayları hakkında daha fazla bilgiye yer vermiştir. Klasik tarihçilerin yanı sıra çağdaş araştırmacıların eserlerinden faydalanılmıştır. Bu eserlerden daha ziyade yorumlar noktasında yararlanılmıştır.

1. Fetih ve İhtida Kavramları

Fetih kelimesi Arapça “feteħa” kökünden türemiş bir kelime olup, sözlükte açış, suyun pınardan akışı gibi anlamları vardır¹. İstilahta ise Müslümanların seferlerde savaşarak kazandıkları zaferlerdir².

İhtida kelimesi, “hedâ” kökünden türemiştir. Sözlük anlamı rehberlik etmek, delil göstermek, açığa çıkarmaktır³. Yaygın kullanım şekli ise, Kuran-ı Kerim’in bu kelimeye yüklediği mânâ olarak imana ulaşmak için yol göstermek, yol bulmaktır⁴.

Müslümanların tarih boyunca İslâm’ı tanıtmak amacıyla, yıllar boyunca yaptığı savaşlarda asıl amaç maddî fetih değil, insanların kalbini ve aklını İslâm’a açmak, İslâm’ı onlara tanıtmak için yapılmış manevi fetihtir. Fetih Sûresinin ilk âyetinde, Hudeybiye Antlaşması hakkında apaçık bir fetih ifadesinin yer alması buna delildir.⁵

Fetihler hususunda İslâm’ın asıl hedefi, köle veya hükümdar ayırt etmeksizin insanların kalplerine ulaşmak, onlara İslâm gerçeğini tanıtmak, inandırmak olmuştur. Bu hedef her zaman gerçekleşmemiş, fakat fetihler sayesinde başka insanlara ulaşma fırsatı doğmuştur. Bu noktada, Müslüman askerler için dünya hakimiyeti ve maddî zenginliğin hiçbir şey ifade etmediği yönündeki görüş eleştiriye açık görünmektedir. Fetihlerin sonuçlarına bakıldığında çoğu kez asıl hedef olan İslâm’ı yaymak fikrinin amacına ulaşamadığı seferlerde maddî kazanımların olması, toprak, esir, ganimet elde edilmesi özellikle gayrimüslim araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir.⁶ Oysa ki bu maddî kazanımlar Müslümanlar için bir hedef değil, doğal bir sonuçtur.⁷

Fetih kelimesinin İngilizce karşılığı olarak conquest (ele geçirmek, istila etmek), victory (zafer), triumph (zafer, galibiyet) kelimeleri kullanılır.⁸ Bu kelimeler sözlük anlamı olarak fetih sözcüğünü karşılarsa da, içerdikleri anlayış asıl anlam bakımından, İslâm fetih anlayışını karşılayamadıkları düşünülebilir. Çünkü İslâm fetihleri bir ilahî emir olan cihad faaliyeti olarak İslâm’ı yaymak amacıyla, insanların bu dine dahil olmalarını, hidayet bulmalarını sağlamak maksadıyla yapılmıştır. İlahi bir ideal uğruna

¹ el-Cevherî, İsmail b. Hammad, *Tâcu'l-Luga ve Sıhahu'l-Arabiyye*, thk.: Ahmed A. Atar, Kahire, 1956, I/389

² Fayda, Mustafa, “Fetih”, D.İ.A., İstanbul, 1995, XII/ 467

³ el-Cevherî, VI/2533

⁴ el-Cevherî, VI/2533

⁵ el-Fârûkî, İsmail Raci-Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, çev.: Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, İstanbul, 1999, s.225

⁶ el-Fârûkî, İsmail Raci-Luis Lâmia, a.g.e., s.255

⁷ el-Haccî, Abdurrahman Ali, *et-Târîhu'l-Endelüsî*, Kahire, 1983, s. 143

⁸ Elias, A. Elias, *Modern Dictionary*, Kahire, 1958, s. 693

yapılan bu savaşların bir benzeri haçlı seferleridir. Bu benzerlik her ikisinin de çıkış noktasının din olmasıdır. Yoksa uygulanış şekilleri ve prensipleri birbirine zıt iki olaydır. Haçlı seferleri için İngilizce ‘crusade’ (bir ideal uğruna savaş) sözcüğü kullanılırken, İslâm fetihleri için tam karşılıyan kelime yoktur. Bunun sebebi fetih kavramının İslâmî algılanış biçiminin Batı kültüründe yer almaması olabilir.

İslâm dini, tarih boyunca fetihler yoluyla yayılmıştır. Fetihlerin gelişim şekli ve süreçleri birbirlerinden farklı olmuştur. Fethedilecek yerin coğrafi, sosyal, ekonomik, dînî şartları bunda etkili olmuştur. İbn Haldûn bu konuda, yeni kurulan devletin eski devleti bir anda değil uzun bir mücadeleden sonra ele geçirebileceğini söyler, fakat Hz. Peygamber (s.a.v.)’in savaşlarını istisna olarak belirtir: “İslâm fetihlerinin, yani Hz. Muhammed (s.a.v.)’in vefatından itibaren 3-4 yıl içinde Roma ve Fars ülkelerinin ele geçirilmesinin, söylediklerimizle çelişen bir tarafı yoktur. Bil ki bu durum Hz. Peygamber’in mucizelerindedir. Bunun sırrı Müslümanların iman gücüyle ve Allah yolunda ölümü arzulayarak cihad etmeleri ve Allah’ın düşmanların kalbine saldırdığı korkudur. Bütün bunlar, yeni devletin, mevcut devletle çok uzun süre mücadele etmesi gerçeğinin dışında gerçekleşen olağanüstü bir durumdur. O halde bu Hz. Peygamber (s.a.v.)’in İslâm milleti içinde zuhur ettiği bilinen mucizelerinden biridir. Mucizeler olağan durumlarla kıyas edilemez ve mucizelere olağan durumlarla itiraz edilemez.”⁹ Her ne kadar İbn Haldûn İslâm fetihlerini bütünüyle bir mucize olarak değerlendirse de, bu olayların siyasî, sosyal ve dînî yönleri gözardı edilemez. Fakat İslâm fetihleri gerçekten de kısa bir sürede geniş alanlara ulaşmıştır. Asıl hedef olan ihtida ise fetihlerin akabinde hemen gerçekleşmemiş özellikle kitlelerin İslâm’ı kabul süreci genelde birkaç asır sürmüştür.¹⁰

2. İslâm Fetih Siyasetinin Genel İlkeleri

İslâm fetihlerinin amacı bu dini insanlar arasında yaymak olduğundan Müslüman askerler fetih esnasında bu hedefe yönelik bazı ilkeler doğrultusunda hareket etmelidir. Bu ilkeleri Hz. Peygamber (s.a.v.) bizzat askerlerine emretmiş ardından Râşid halifeler döneminde de buna benzer emirler görülmüştür.

⁹ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev.: Halil Kendir, Ankara, 2004, I/101

¹⁰ Köse, Ali, “*İhtida*”, D.İ.A., İstanbul, 2000, XXI/556

Savaş insan tabiatının ürünüdür.¹¹ Ve her idare ve toplum için savaş vardır. Fakat İslâm'da dil, ırk ayrımı yapılmadan bir tek İslâm toplumunun Allah yolunda savaşı vardır.¹² Temelde İslâm barışı öngörür. Zaten kelime olarak barış anlamında “seleme” kökünden türemiştir.¹³ Kur'an'da savaşı emreden âyetlerde üslup sert, ifadeler açıktır. Savaşa hangi noktada bir son verilmesi gerektiği ve hangi durumlarda savaşılmaması gerektiği konusunda da emirler açık ve nettir. Örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla beraber, burada Kur'an'ın savaşa bakışını gösteren bir âyete değinmek yeterli olacaktır: ”Size karşı savaş açanlarla Allah yolunda siz de savaşın ancak aşırıya gitmeyin. Doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez.”¹⁴

İslâm tarihinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in savaşlarına bakacak olursak, ki O'nun dönemi kural koyma dönemidir, 10 yıllık Medine döneminde toplam 29 gazve ve 70 seriyye tertiplenmiş, 29 gazvenin sadece 9'unda çarpışma olmuştur.¹⁵ Peygamberimizin gaza ve seriyyelerinin başlıca sebepleri ise, devletin varlığını koruyup devam ettirmek, haber toplamak, İslâm'a davet, müdafaa, kervan takip etmek, antlaşmalara ihanet edilmesini önlemek, müşriklerin harp teklifine karşılık İslâm'ın şerefini korumak, putları kırmak olmak üzere sekiz grupta incelenebilir.¹⁶ Ayrıca Hz. Peygamber bu sayılan sebeplerden biri hasıl olsa bile karşı tarafın şartlara uymaya söz vermesi halinde antlaşma yoluna gitmiştir.¹⁷

Hz. Peygamber (s.a.v.) Müslüman savaşçıları savaştaki davranışları hususunda serbest bırakmamış, bir takım tavsiyelerde bulunmuştur. Harbin felakete dönüşmemesi ve İslâm şiarına yakışmayan davranışların önlenmesi için gönderdiği komutanlara şu tavsiyelerde bulunmuştur:

1. Allah'tan korkun,
2. Askerlere iyi muamele yapın,
3. Baskı yapmayın,
4. Mescid gördüğünüz veya ezan sesi işittiğiniz zaman o beldeye savaş açmayın,
5. Onları İslâm'a davet edin,

¹¹ Ziyadî, Muhammed Fethullah, *İntişaru'l-İslâm ve Mevkıfu'l-Müsteşrikin Minhu*, Beyrut, 1990, s.88

¹² Ferrûh, Ömer, *Târih-u Sadri'l-İslâm*, Beyrut, 1986, s.87

¹³ Ziyadî, M. Fethullah, s.92

¹⁴ Bakara, 2/190

¹⁵ Kapar, M.Ali, “Hz.Peygamber'in Savaşlarına Genel Bir Bakış”, S.Ü.İ.F.D., Konya, 1990, sayı:3, s.403

¹⁶ Kapar, M.Ali, a.g.m., s.403

¹⁷ Ziyadî, M. Fethullah, s.94

6. Onlara Müslüman olduklarında kazanacakları menfaatleri, reddettikleri zaman karşılaşacakları külfetleri hatırlatın,
7. Davete icabet edenleri kabul edin ve onları koruyun,
8. Daveti kabul etmeyenlere karşı besmeleyle savaşa başlayın,
9. Karşı tarafın saldırısı olmadan saldırmayın,
10. Savaş esnasında katliama girişmeyin, haddi aşmayın, kadın, çocuk yaşlı ve din adamlarını öldürmeyin,
11. Her türlü ihanetten sakının,
12. Düşman ölülerine müslu yapmayın,
13. Esirlere güzel muamele yapın,
14. Ganimeti adaletle dağıtın,
15. Daima müjdeleyici ve kolaylaştırıcı olun.¹⁸

3.İslâm Fetihlerinin Sebepleri, Oluşumu ve Etkileri

İslâm fetihleri şüphesiz bu dini diğer insanlara tanıtmak için girişilmiş faaliyetlerdir. Faaliyet demek yerinde olur çünkü ileride fetihler konusunda da görüleceği gibi mücahitler çoğu kez savaş yapmış olmakla beraber bazı bölge halkları ile savaşız antlaşma yapmışlardır. Müslümanların İslâm'ı tebliğ gayesiyle fetih yapmış olduklarının en iyi delili bizzat Hz. Peygamberin takip ettiği yoldur. Zira Hz. Peygamber ilk vahyi aldığı zaman tebliğine savaşla başlamamıştır. Önce barışçı yollara başvurarak çevredeki devletlere elçiler ve memurlar göndermiştir. Muhatabları kaba kuvvete başvurduğu zaman da tebliğin önündeki engelleri kaldırmak için cihada başvurmuştur ve bunu Müslümanlara emretmiştir.¹⁹

Fetihlerde temel amacın tebliğ olduğunun bir başka delili, Müslüman askerlerin fethettiği topraklarda gösterdiği tutumdur. Will Durant, Arapların iyi bir savaşçı olduklarını ama asla barbar olmadıklarını ifade etmiştir. Hz. Ebûbekir'in şu sözlerini bunun kanıtı olarak aktarmıştır: "Ebûbekir şöyle diyordu: Âlicenap olun, kadınları, ihtiyarları ve çocukları öldürmeyin, meyve ağaçlarına, ekinlere, hayvanlara zarar vermeyin. Düşmana karşı bile olsa verdiğiniz sözü tutun."²⁰

¹⁸ Kapar, M.Ali, a.g.m. , s.402

¹⁹ Eraslan, Sadık, *Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri*, Ankara, 1999, s.298

²⁰ Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, çev.: Osman Bahaeddin, b.y.y., 1974, s.13

Tebliğ faaliyetlerinin yürütülmesi ve İslâm'ın yayılması için savaş yolunun seçilmesi konusuna gelince, bunun Müslümanlar açısından iki temel nedeni vardır. En önemli neden fethin veya fethetmek için çaba sarf etmenin ve bunu Allah rızası için yapmanın Kur'an'da emredilmiş olmasıdır.²¹ Müslümanlara göre cihadın karşılığında ya zafer vardır ya da cennet vardır. Diğer sebebe gelince, asıl hedef İslâm'ı yaymak ve yeni toplumların bu dine girmesini sağlamak olunca, yeni kültürlerle yeni devletlerle, yeni inançlarla karşılaşmak söz konusu olmuştur. Böyle bir durumda maksadın hasıl olması için muhatabın üzerinde bir üstünlük kurmak hedefe ulaşmayı kolaylaştıracaktır. Eğer sunulan seçenek, hali hazırdaki durumlarından iyi olursa, bu yenilik bir üst toplumsal seviyeyi temsil edecek ve bu yeniliğin bir parçası olmak pozitif bir sosyal olay haline gelecektir. Bu bahsettiğimiz son durumun gerçekleşmesi pratikte uzun yılları alacak olsa da fetih bu sonuç için kestirme bir başlangıç olacaktır. Tabi geçmiş zamanların devlet yönetimi ve savaş anlayışı da bu konuda etkilidir. Mesela günümüzde böyle bir askeri fetih imkansızdır. Bugün değişim için ideal yol bu değildir. Ama geçmiş halkların durumu farklıdır. İbn Haldûn bu durumu şöyle açıklar: “Nefis her zaman kendisine galip gelmiş kimsede bir mükemmellik olduğuna inanır. Bu ya onu büyük görmesinden dolayı ya da boyun eğmesinin sıradan bir galip gelme sebebiyle değil, galipteki mükemmelliğin bir sonucu olduğuna kendisini yanlış bir şekilde şartlandığı içindir. Eğer kendisini buna şartlandırır ve buna bağlanırsa artık bu onda bir inanç haline gelir ve her şeyde galibi örnek alır ve ona benzemeye çalışır. Yine komşu olan iki halktan biri diğerine göre daha üstün ise burada da büyük bir oranda üstün olanı örnek alıp ona benzemeye çalışmak söz konusu olacaktır. Bu hususta şu sözdeki hikmeti ve sırrı düşün: Halk hükümdarın dini üzeredir. Bu söz de bizim söylediklerimizle aynı kapıya çıkmaktadır. Çünkü hükümdar idaresi altındakiler üzerinde galip ve onlara hakimdir. Halk tıpkı çocukların babalarında, öğrencilerin de öğretmenlerinde var olduğuna inandıkları mükemmellik gibi, hükümdarlarında var olduğuna inandıkları mükemmellik nedeniyle onu kendine örnek alır.”²²

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) İslâm'ı tebliğ için gazve ve seriyyeler tertiplemiş, davet mektupları ve elçiler göndermiştir. Tebliğ faaliyetleri onun

²¹ bkz. Nisâ, 4/71-74

²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/200-201

vefatından sonra hem Kuran'da cihadın emredilmesi hem de galibiyetin yeni halklar üzerindeki özendirici etkisi sebebiyle fetihler yoluyla sürdürülmüştür.

Bazı oryantalistler fetihlerin amacı ve gerçekleşme şekilleri hakkında farklı yorumlar yapmışlardır.

Will Durant, fetihleri Arapların yayılma hareketi olarak nitelendirir ve bu hareketi ekonomik, siyasî ve dînî sebeplere dayandırır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'den önceki idari bozukluğun sulama sistemini bozduğunu ve halkın beslenemez hale geldiğini bu yüzden Arapların verimli topraklar elde etme çabasına girdiklerini iddia eder. Ayrıca dönemin büyük ülkelerinin siyasî bir zayıflık içinde olmasını ve Sûriye ve Mezopotamya bölgelerine Arap unsurunun yoğunlukta olmasını sebepler arasında sayar.²³

Çağdaş araştırmacılardan Cemîl Abdullah el-Mısırî'nin zikrettiğine göre, Leon Caetani, İslâmî davetin sadece Arap Yarımadası'na mahsus olduğunu, bu dinin yayılmasının söz konusu olmadığını, dolayısıyla fetihlerin bu amaçla yapılmadığını iddia etmektedir.²⁴

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ayrıca İslâm fetihlerinin bu dine mensup olmayan birinin gözünde ekonomik temelli olarak görülmesi söz konusu araştırmacının inanç farklılığından kaynaklanmaktadır. Ahmet Şelebî bu fikre şöyle karşılık vermiştir:

1. Müslümanlar daima barış yolunu tutmuş, bunun mümkün olmadığı durumlarda savaşmış, yeri geldiğinde, Huneyn ve Taif örneklerinde olduğu gibi İslâmiyet'e girenlere ganimetlerini iade etmişlerdir.
2. Bedevîler İslâm'dan önce de Arap Yarımadası'nda aynı koşullarda yaşıyordu. Ama yarım adanın dışına çıkma eğilimleri hiç olmadı. İslâm'ın gelişi düşüncelerini değiştirdi ama coğrafi ve ekonomik şartları değiştirmede. Birdenbire değişen ne oldu da Araplar fetihlere başladılar?
3. Müslümanlar zevk ü sefaya düşkün değillerdi. Amaçları ekonomik olsaydı fetihlere zengin ülkelerden başlardı. Mukavkıs'ın elçisi bu askerler hakkında şöyle demişti: "Ölümün kendilerine yaşamdan tatlı geldiği bir

²³ Durant, Will, s.12

²⁴ El-Mısırî, Cemîl Abdullah Muhammed, *Devâ'i'l-Futuhâti'l-İslâmiyye ve Devâ'i'l-Müsteşrikîn*, Beyrut, 1991, s.31

topluluk gördük". Müslümanların oturduğu yer topraktı idarecileri de içlerinden biriydi .²⁵

A. Turan Yüksel, konu ile ilgili makalesinde F.M Donner'in, *The Early Islamic Conquests* adlı eserinde Müslümanların fetihleri Allah'ın kendilerine yüklediği bir misyon olarak gördüklerini zikrettiğini ifade etmektedir. Donner, bu yayılcı politikaya başka sebepler de eklemektedir:

1. Ticaret yollarını güvenli hale getirip ticareti güçlendirmek,
2. Fethedilen yerlerde mal mülk arzusu,
3. Vergi geliri,
4. Ganimet ve köle elde etme,
5. İdarecilerin makam ve mevkilerinin koruma çabası.²⁶

F.M. Donner'in belirlediği son beş madde fetihlerin temel amacı değil belki fetihlerin doğal bir sonucu veya fetihlere teşvik eden unsurlar olabilir. Mal ve can varlığını göz ardı ederek savaşa giden bir asker için ganimet Allah'ın Kur'an'da helâl kıldığı bir maddî ödüdür.²⁷ Diğer maddeler için şunlar söylenebilir: Bir büyük devlet varlığını ve gücünü devam ettirmek için sürekli siyasî ve ekonomik güç elde etme yolunda mücadele vermelidir. Aksi halde varlığının sonu gelir. Bir devletin zamana bağlı güç durumunu göz önünde bulundurursak, ivmesiz bir döneme rastlayamayız. Eksi veya artı yönde bir gidiş söz konusudur. Devletin Müslüman veya gayrimüslim devlet olması bu kuralı değiştirmez. Güçlenme çabasında izlenen metot bile aynıdır. Vergi, ticaret vs. gibi kavramlar bütün devletlerde vardır. İslâm devleti ve diğerleri arasındaki fark bunların uygulanış şekillerine yönelik kurallardadır. Bu sebepten Müslümanların kurduğu bir devletin de hedefinde buna benzer unsurların bulunması doğaldır.

²⁵ Şelebî, Ahmed, *Mukararetü'l-Edyan*, Kahire, 1973, s.204

²⁶ Yüksel, Ahmet Turan, "Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İslâm Fetihleri", S.Ü.İ.F.D., Konya, 1999, sayı: 6, s.182

²⁷ Bkz. Enfal, 8/1

Fetihlerin sebepleri hakkında farklı düşünceler olmakla birlikte oluşum biçimleri hakkında hemen hemen bütün araştırmacılar aynı görüş üzerinde birleşir. M. Lombard, B. Lewis, C. Cahen, Will Durant gibi Batılı araştırmacıların düşüncelerine göre, fetihler esnasında barbarlık ve insafsızlık söz konusu olmamıştır.²⁸

İlk İslâm fetihleri Araplar eliyle gerçekleşmiştir. Yeni toprakların fethedilmesi ve yeni milletlerin Müslüman olmasıyla orduya yeni askerler katılmıştır. Bu yeni askerler İslâm fetihlerini genişletmiş, İranlılar doğuya doğru, Sûriye ve Mısırlılar Kuzey Afrika'ya doğru ilerlemiştir.²⁹ Burada görülüyor ki, İslâm farklı toplumları tek çatı altında toplayan ümmet birliğini tesis etmiştir. Böylece farklı ırklardan bile olsa insanlar ümmet bilinciyle mücadeleye katılmışlardır.

İlk İslâm fetihlerinde Arapların kendi aralarında çekişmeler ve bölünmeler de ortadan kalkmıştır. Dinî davet kendisine tâbi olanların kalplerini tek bir noktada buluşturup hakka çevirmiştir. Bu birlik karşı koyulmaz bir güç oluşturmuştur. Savaş açtıkları ülkelerin asker gücü daha fazla olmasına rağmen, hedef bakımından birlik içinde olmayan savaş beklentileri bireyden bireye farklılık gösteren, ölümden korkan bu milletlerle Müslümanların çarpışması İslâm için onları kısa sürede yok etmeyle ve galibiyetle sonuçlanmıştır.³⁰

Bir bölgenin fethinde başarılı olan Müslümanlar, orada bir azınlık meydana getirmiştir. Fethedilen yerler hilafetin örtüsü altında eski yaşam tarzlarına devam etmiştir. Tarih boyunca Orta Avrupa ve Orta Asya çeşitli istilaların çıkış noktası olmuştur fakat bu sefer yayılma çöllerden gelmiştir. Fatihler çoğu kez azınlık durumunda oldukları toplumlara karışmamış, bu şehirlerin yakınında karargâh kurmuştur. Fustat, Kayravan bu şekilde kurulmuş merkezlerdir. Bu fetihler İslâm devletine yeni topraklar eklemiş, İslâm dinini güçlendirmiş, ekonomik açıdan toprak bütünlüğü sağlamıştır.³¹

²⁸ Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev.: Nezih Uzel, İstanbul, 1983, s.17; Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, s.147; Durant, Will, s.13

²⁹ Lombard, Maurice, s.14

³⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I/222

³¹ Lombard, Maurice, s.15

Bu fetihlerin bir başka özelliği de fatihlerin denizcilik faaliyetlerine atılmış olmasıdır. Müslümanlar kısa sürede Bizans filolarıyla karşılaşabilecek kadar güçlenmiş ve Akdeniz’de üstün gelmiştir.³²

İslâm fetihlerinin akabinde yerli halka karşı din konusunda insancıl bir tutum sergilenmiştir. Gayrimüslimlerin ve özellikle Hıristiyanların Müslümanların yanında buldukları birlikte var olma atmosferi, kiliselerin, dinî ve etnik azınlıkların varlıklarını sürdürme olanakları bunun örnekleridir.³³ Fetihler ihtida olaylarına ve Arap dilinin yayılmasına sebep olmuştur. Arap dili fetihlerle beraber yeni coğrafyalara ulaşmıştır.³⁴ Fakat İslâmlaşma o kadar çabuk olmamış, fetihler doğrudan doğruya İslâm’ın yayılmasına yol açmıştır. Bir ülkenin fethi Müslümanlara sadece dinlerini yerli halka açıklama olanağı sağlamış, tebliğ faaliyetlerini kolaylaştırmıştır.³⁵

4.İhtidayı Oluşturan Sebepler

Klasik kaynaklarımızda, İslâm’ın yayılış döneminde insanların İslâm’ı kabul etmelerinde hangi faktörlerin etkili olduğu konusuna değinilmemiştir. Ancak fethedilen bölgenin genel yapısından, sosyal ve ekonomik faaliyetlerden hareketlerle ortaya konmuş bazı teoriler mevcuttur.³⁶ Dört kısımda sınıflandırılabilir bu teorileri şöyle maddelemek mümkündür.

1. Gayrimüslimlerin fethedilmiş topraklarda kılıç zoruyla Müslümanlaştırıldığı iddiası,
2. Fethedilen topraklara Müslümanların göç edip oradaki gayrimüslimlerle ilişki kurarak onların İslâm’a girmesinin sağlandığı tezi,
3. Gayrimüslimlerin cizye vergisinden kurtulmak ve bürokratik yapıda yer almak için İslâm’a girmesi,
4. İslâm’ın fethedilmiş bölgelerde alt seviyeden halklara sosyal özgürlükler vermesinin ihtidaya sebep olması.³⁷

³² Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, s.139

³³ İzzetî, Ebu’l-Fazl, *İslâm’ın Yayılış Tarihine Giriş*, İstanbul, 1984, s.50

³⁴ Lombard, Maurice, s.18

³⁵ İzzetî, Ebu’l-Fazl, s.50

³⁶ Köse, Ali, “İhtida”, D.İ.A., XXI/555

³⁷ Köse, Ali, “İslâm’ın İlk Devirlerde Yayılış Şekilleri: Oryantalistlerin Teorileri ve Bunların Değerlendirilmesi”, Akademik Araştırmalar Dergisi, 1999, sayı: 2, s.46

İnsanların İslâm'a girmelerini tek bir sebebe dayandırmak doğru değildir. İslâm her kültürde, her coğrafyada farklı sebeplerle yayılmıştır. İslâm'ın özellikleri ve toplumların durumları bu sebepleri etkilemiştir. Müslümanlar açısından ihtidanın en önemli ilkesini "Dinde zorlama yoktur."³⁸ âyeti belirler. Hiçbir Müslümanın bir gayrimüslime İslâm'a girmesi için baskı yapmaya hakkı yoktur. Bu açıdan kılıç teorisi ihtida olaylarını açıklamada yetersizdir. Ekonomik açıdan bakacak olursak fethedilmiş bölgelerde Müslümanlar daha az vergi ödemektedir. Eğer maddî kaygılar olsa insanlar İslâm'a girmeye teşvik edilmezdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke'de İslâm'ı yaymaya silahsız başladı ve birçok kişi Müslüman oldu. Ayrıca Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali gibi şahsiyetlere karşı o dönemde bir kılıç zoru olmamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke'de iken O'nu Medine'ye davet eden grup üzerinde, onlar Akabe'de biat ederken yine kılıç zoru yoktu.³⁹ Buna göre Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetinde ve Kur'an'da, insanların zorla Müslümanlaştırılması gibi bir emir ve uygulama yoktur.

Başlangıçtan günümüze İslâm tarihine bir göz atıldığında şiddetin Müslümanlara karşı uygulandığı görülecektir. İslâm'ın yayılış ideali bir terör eylemine dönüşmemiş fakat mesela 1099-1187 yıllarında Haçlı seferleri istila, kıyım ve baskılarla gayrimüslim fanatizminin en önemli uygulamalarını sergilemiştir.⁴⁰

Diğer üç teori tek başına açıklayıcı olmamakla beraber her üçü de ihtida olaylarında karşımıza çıkan unsurlardır.

İslâm'ın farklı coğrafyalarda farklı toplumlar tarafından kabul görmüş olması ihtida olaylarında zaman, mekan ve kültürel şartlara göre çeşitli faktörlerin söz konusu olması gerektiğini gösterir. Mesela IX. Asırda Endülüs'te gerçekleşen ihtidalarda sosyal şartlar öne çıkarken, XIII. Asırda Anadolu da bu görevi tasavvuf üstlenmiş olabilir. Ama sosyo-ekonomik sebeplerin varlığı hiçbir zaman dînî-ahlaki sebeplerin devre dışı kaldığına işaret etmez.⁴¹

Doğuşundan itibaren İslâm tarihinin tümüne bakıldığında gerçekleşen ihtida olaylarının sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Psikolojik sebepler

³⁸ Bakara, 2/256

³⁹ Şelebî, Ahmet, s.191

⁴⁰ İzzetî, Ebu'l-Fazl, s.51

⁴¹ Köse, Ali, a.g.m., s.46

2. Fethedilen toprakların İslâm öncesi durumu
3. Fethedilen bölgelere göç
4. Sosyal faktörler
5. Ekonomik motivasyonlar
6. Müslüman tüccarların faaliyetleri
7. Tasavvufun etkisi
8. Dînî ve manevî sebepler⁴²

İnsan yeni bir fikir, ideoloji veya felsefeyi ve hatta dini kabul etmeye hemen karar vermez. Ama yeni alternatif sempatik gelirse onu bilgi dağarcığında dahil eder. Zamanla eskinin yanında yeniye de yer verir ve eğer yeninin kendisine daha uygun olduğuna tam kanaat getirirse eskiyi tamamen terk edebilir. Ayrıca kişiler din değiştirme sürecinde genelde sadece doktriner bazdaki dînî sebepleri değil, ahlaki sayılabilecek günlük hayatı ilgilendiren çeşitli sebepleri içeren bir karma sebepler sürecini yaşamaktadırlar. Ve bu süreçte din değiştirmenin kazanç ve kayıplarını dikkate almaktadırlar.⁴³

Kendilerine İslâm'ın ulaştırıldığı toplumların şartları farklıydı. Bizans'ta Hıristiyanlık kendi içinde çıkmazlar yaşıyor, Müsevilere karşı ise şiddetli bir düşmanlık gösteriliyordu. İmparator Heraklius, kardeşi Teodorus'u Kayseriye'deki Yahudilerin üzerine yollayıp hepsini öldürtmüştü. Yahudilerin buna misilleme yapmaları, ayrıca Hıristiyanlığın mezhep çekişmeleri ülkede siyasî bir karmaşa yaratmıştır.⁴⁴

Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'da buna benzer siyasî bölünmüşlükler ve dînî gruplar arasında baskı ve çatışmalar olduğunu görürüz.⁴⁵

Bir bölge siyasî ve askeri bakımdan fethedildikten sonra dînî yayılma başlamıştır. Bazı yerlerde Müslümanlar fethedilen yerin yakınında bir askeri bölgede yaşamlarına devam etmiş fakat zamanla evlilikler yoluyla yerli halka ilişkiye girmişlerdir. Böylelikle yavaş yavaş bir kültür değişimi yaşanmıştır. Bunun en iyi örneklerinden birisi Abdülaziz b. Mervan'ın valiliği zamanında kırk bin dolayında Müslüman askerin

⁴² Köse, Ali, a.g.m., s. 47

⁴³ Köse, Ali, a.g.m., s.46

⁴⁴ Çağatay, Neşet, "İslâmiyet'in Yayılması Sırasında Arabistan'a Komşu Memleketlerin Durumu", A.Ü.İ.F.D., 1960, sayı: 10, s.37

⁴⁵ Çağatay, Neşet, a.g.m., s. 38-39

yerleştiği Mısır'ın Füstat bölgesinde 65-67/685-687 yıllarında gerçekleşmiştir. Bu aşamadan sonra yönetim mekanizmasını oluşturan kurumların da İslâmîleştirilmesiyle sosyal bir değişim sağlanmış bu değişim de ihtidalara yol açmıştır. Tabi bütün bunların gerçekleştirilmesi uzun zaman almış mesela VII. asrın sonunda Irak'ın ancak %18 'i Müslüman olmuştu. VIII. Asrın sonunda bu rakam %50 civarına yükseldi. Bulliet, 171-260/791-888 yılları arasında Irak, Sûriye ve Mısır'daki toplam Müslüman nüfusu %34 olarak tahmin eder. Bu bölgelerde bir İslâm dünyasının oluşumu ancak hicri IX. asrın sonlarında başlamak üzere X. asır boyunca gerçekleşmiştir.⁴⁶

Dini, sosyal bir gerçeklik olarak gören bazı araştırmacılar, insanların İslâm'ı kabul etmesini birkaç sebebe dayandırır. Bu sebepler, İslâm'ın yeni kurulmuş olan Medîne Devleti'nin kabul ettiği din olması, Müslümanların sahip olduğu askeri güç ve buna bağlı olarak İslâm'ın kurumsal ve ferdi açıdan üstün pozisyona gelmesidir. Buna göre kişi üstün bir sosyal pozisyona geçmek için ihtida etmiştir. Oysa ki ferdi bir tutum olan ihtida olaylarında bugün yapılan araştırmalar, sosyal statü ve maddi zenginliğin ihtida da çok önemli olmadığını göstermiştir.⁴⁷ Fakat o dönemin şartlarını düşündüğümüzde insanların devletlerinin liderlerinin değişmesi, zamanla kurumlarında değişiklik yapılması zaten kendi dinine çok bağlı olmayan bazı kişiler üzerinde teşvik edici bir rol üstlenmiş olabilir.

Ayrıca İslâm'ın inanç bakımından sade olması, Hıristiyanlığın ve Yahudiliđin kapsamlı bir devamı olduğu görüşü, bu iki dinin Peygamberlerini benimsemiş olması ihtida olaylarını kolaylaştırmıştır.

⁴⁶ Köse, Ali, a.g.m., s.52

⁴⁷ Köse, Ali, a.g.m., s.55

I. BÖLÜM

HZ. MUHAMMED VE HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMLERİNDE İHTİDA OLAYLARI

1. Hz. Muhammed Dönemi Savaşları ve İhtida Olaylarına Genel Bir Bakış:

İslâmiyet öncesi devrede Mekke’li müşrikler Hz. Muhammed (s.a.v.)’e “el-Emin” diyorlardı. Halbuki Hz. Muhammed (s.a.v.)’in onların değerlerini paylaşmadığı, cahiliye devrinin yaygın kötülüklerine dahil olmadığı konusunda kaynaklarımız ittifak etmişlerdir.⁴⁸ Bu durumda müşriklerin kendileri gibi yaşamayan birisini örnek göstermiş olmaları, bu insanların şuuraltında kendi değerlerinden şüpheye düştüklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu açıdan bakıldığında Hz. Peygamber (s.a.v.)’in tebliğinde vahiy öncesi ve sonrası olarak iki evreden söz etmek mümkündür. Vahiy öncesi devrede, İslâm yegâne temsilcisi Hz. Muhammed (s.a.v.)’in şahsında O’nun hareketler çerçevesinde resmî olmayan tebliğle toplumu ilahî vahye hazırlamıştır. İkinci devrede ise vahiy yolunu takip etmiştir.⁴⁹

İlk vahiyle birlikte Hz Muhammed (s.a.v.) insanları bu dine davetle memur olmuş, kendisine ilk inanan, eşi Hz. Hatice olmuştur. Mekke’de davet önce gizli sonra açıktan yapılmış, açıktan davet döneminde Müslümanlara eziyet ve baskı uygulanmıştır. Bunun sebepleri arasında, Hz Muhammed (s.a.v.)’in putlara tapmayı eleştirmesi, ahlâken Kur’an’ın emrettikleriyle zıt bir hayat içinde olmaları, putperestliğin ortadan kalkmasıyla kaybedecekleri nüfuz ve ekonomik güç başta geliyordu.⁵⁰

Mekke döneminde ihtida olaylarına baktığımız zaman çoğunlukla köleler ve fakirlerin ihtida ettiğini görürüz. Müslüman olmayan bir araştırmacı gözünden bakılırsa, bu ihtidalar, kaybedecek hiçbir şeyi olmayan fakir insanların yeni dinde ekonomik ve sosyal kimlik edinme arayışları olarak yorumlanabilir. Fakat bu insanlar yeni dine girdikleri için eziyetlere katlanmalarına ve kendilerine dinlerinden dönmeleri karşılığında maddî vaatlerde bulunulmasına rağmen dinlerinden dönmediler. Fakat Hz.

⁴⁸ bkz. İbn Hişâm , Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sıratü'n-Nebeviyye*, tkh.: Abdüsselam Harun, Kahire, tsz., s.45 vd.

⁴⁹ Daryal, Ali Murat , *İslâm'ın İlk Doğuş ve Yayılışının Psiko-Sosyal Açısından Tahlili*, İstanbul, 1989, s.129

⁵⁰ Fayda, Mustafa, “*Muhammed*”, D.İ.A., İstanbul, 2005, XXX/412

Hamza, Hz. Ömer gibi herhangi bir sosyal kimliğe, ekonomik menfaate ihtiyacı olmayan kişilerin ihtidaları nasıl açıklanabilir? Burada Batılı araştırmacıların açıklamaları yetersizdir. Bu ihtidaların sebebi sadece dînî etkidir. İnsanlar eski inançlarını, ister putperestlik olsun ister başka bir inanç olsun, İslâm'ın vahyi ile mukayese etmiş ve İslâm'ı tercih etmişlerdir. Hz. Ömer, Hz. Peygamber (s.a.v.)'i öldürmeye giderken kız kardeşinin evinde Tâhâ sûresinin ilk âyetlerini okumuş, o esnada fikrini değiştirmiştir. Bu örnekte ihtidaya sevk eden tek sebep görülmektedir, o da dînî etkidir.

İslâm'ın yayılışı açısından Mekke döneminde Akabe biatlarının, açıktan davetin ve Habeşistan hicretlerinin rolü büyük olmuştur. Açıktan davet başlayınca daha çok insan dini öğrenmiş ve kısa sürede çok sayıda Mekke'li Müslüman olmuştur.⁵¹

Habeşistan hicretleri ise İslâmiyet'in yayılışı açısından ayrı bir önem taşır. Mekke'de İslâmiyet yayıldıkça müşriklerin artan baskıları ve eziyetlerinden korunmak için Hz. Peygamber(s.a.v.)'in tavsiyesi ile 615 yılında 15 kişilik bir grup Habeşistan'a gitti. İslâm'ın bu ilk hicreti, Afrika ile ilk temas idi. Ertesi yıl ikinci grup da Habeşistan'a hicret etti. Burada Müslümanlar iyi karşılandılar ve ibadetlerine devam ettiler.⁵² Bir Hıristiyan olan Habeşistan kralı Necaşî Ashame, Müslümanlara özel bir ilgi göstermiş, böylelikle muhacirlere ve dinlerine olan ilgi ve merak artmıştır.⁵³ Bunun üzerine bir grup Habeşli, Necaşî Ashame tarafından Mekke'ye gönderilmiş, bu kişiler Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Kâbe'de karşılıklı konuşup O'ndan Kur'ân-ı Kerîm dinlemişler ve İslâmiyet'i benimsediklerini belirtmişlerdir.⁵⁴ Bu konuda İbn Hişâm bu grubun Medine döneminde geldiğini söylemiştir. İbn Hişâm rivâyeti tarihî gelişmelere daha uygundur. Necaşî Ashame'nin böyle bir grubu yıllar sonra değil, hicretten hemen sonra göndermiş olması daha makul görünmektedir.⁵⁵ Görüldüğü gibi Müslümanların hicreti Habeşistan'da olumlu etkiler meydana getirmiş, Habeşistan halkını İslâm'a teşvik etmiştir.

⁵¹ İbn Hişâm, s.58

⁵² İbn Hişâm, s.75

⁵³ Öztürk, Levent, "İslâm'ın Yayılışında Hicretin Yeri ve Önemi: Habeşistan Hicretleri Örneği ", Sakarya Ü.İ.F.D., 2001, sayı: 4, s.21

⁵⁴ İbn İshak, Muhammed, *es-Sîra*, thk.: Muhammed Hamidullah, Konya, 1981, s.200

⁵⁵ Öztürk, Levent, a.g.m., s.22

Habeşistan'a hicret eden Müslümanların bir kısmı Mekke'ye bir kısmı Medine'ye geri dönmüş, bir grup da o bölgede kalmış, bu da muhacirlerin dinine olan ilgiyi canlı tutmuştur. Ayrıca Necaşî Ashame, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in davet mektubuna olumlu cevap vermiş, hatta ölümünde Hz. Peygamber (s.a.v.) gıyâbi olarak cenaze namazını kıldırmıştır.⁵⁶ Mekke döneminde dikkat çeken diğer önemli olaylar Taif yolculuğu ve Akabe biatlarıdır.

Taif yolculuğunda Hz. Peygamber (s.a.v.) olumlu bir sonuç alamamış, hatta Mekke'ye kanun dışı birisi gibi emanla girebilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.), Taif'liler tarafından maddî güçlerini ellerinden almaya gelen bir düşman gibi görülmüştür. Ekonomik açıdan Mekke'ye bağlı olan Taif, Mekke'yi karşısına almaya cesaret edememiştir.

Akabe biatları, Hz. Peygamber (s.a.v.) için yeni bir ufuk olmuş, hicrete zemin hazırlamıştır. Medine'lilerin Hz. Peygamber (s.a.v.) ile ilk tanışmaları Mekke'ye ticaret için geldikleri pazarlarda gerçekleşmiştir.⁵⁷ Hicret olgusu tarihin ilk yıllarından başlayarak İslâm'ın yayılmasında özel bir rol oynamıştır. İslâm'ın en etkili ve yoğun biçimde ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) ve arkadaşlarının Yesrib'lilerin daveti üzerine Yesrib'e hicret etmelerinden sonra yayılmaya başladığı bilinmektedir.⁵⁸ Hicret haberi bütün Arabistan Yarımadası'na yayılmış ve bu sayede çoğu insan yeni peygamberi daha iyi tanımak için Medine'ye gelmiştir.⁵⁹ Medine'de Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ilk icraatı ensar ve muhacir arasında kardeşlik oluşturmak olmuştur. Böylelikle ensar, muhacire maddî ve manevi açıdan destek olmuştur.⁶⁰ Ayrıca bu olay toplumsal birliğin temelini atmış ve Müslüman olan bir kişinin toplumda mutlaka kabullenileceğini, yeni oluşumun dışarıdan gelen herkese açık olduğunu işaretini vermiştir.

Medine döneminde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ümmet vurgusu belirginleşmiş, din ve ırk ayrımı yapılmadan herkesin katılabileceğini savunan bu yeni fikir sayesinde İslâm, insanlar arasında büyük yankı bulmuştur.⁶¹

⁵⁶ Öztürk, Levent, a.g.m., s.17

⁵⁷ Fayda, Mustafa, "Muhammed", D.İ.A., XXX/414

⁵⁸ İzzetî, Ebu'l-Fazl, s.55

⁵⁹ Fayda, Mustafa, a.g.m., D.İ.A., XXX/416

⁶⁰ İbn Hişâm, s.130

⁶¹ el-Misrî, Cemil Abdullah, s.131 vd.

Medine döneminde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in harpleri dikkat çekici olmuştur. Çalışmanın konusu açısından, Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarının sebep ve sonuçları hakkında kısaca değerlendirme yapmak ve kısaca bahsetmek, bu savaşların gelişimini detaylı olarak anlatmaktan daha uygun olacaktır.

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ilk savaş tecrübesi Bedir, hicretin 2. yılında olmuştur. Bu savaşta kazanılan zafer, Müslümanlar için kazanılacak zaferlerin, yapılacak fetihlerin, kurulacak devletlerin bir temeli olmuştur. Kur'ân'da hak ile bâtılın ayrıldığı gün olarak nitelendirilmiştir.⁶² Kendinden sonra İslâm'ın yayılış sürecinde ihtida edecek kimseler için bu savaş iyi bir referans olmuştur.⁶³ Bunu takip eden Uhud Savaşı Bedir'in intikamı olarak Hz. Muhammed'i (s.a.v.) yok etmek için yapılmış bir saldırıydı. Bu noktada Uhud savaşını Müslümanlar açısından bir yenilgi olarak değerlendiren araştırmacılara katılmıyoruz.⁶⁴ Uhud'da Müslümanlar yenilmiş olsaydı Medine gayrimüslim yağması ile altüst edilirdi. Yine aynı esrede geçen, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Bedir'de vermiş olduğu gerginliği Uhud'da bertaraf etmek için yenildiği düşüncesi sorgulanabilir niteliktedir. Oysa ki, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ilk tebliği, Mirac olayını ilanı, Hicreti bu bakış açısına göre, hep birer gerilim vesilesi olmuştur. Ama Rasûlullah (s.a.v.), peygamberlik vazifesi gereği geri adım atmamıştır.

Bunun ardından gerçekleşen Hendek savaşını Müslümanlar kazanmıştır. Bu durum Arap Yarımadası'nda Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ve İslâm'a olan alakayı arttırmış olabilir. Hz. Peygamber (s.a.v.), daha pek çok sefere gitmiş, veya seriyyeler göndermiştir. Bunların hepsine ayrı ayrı değinmek konumuzun kapsamını aşacağından burada İslâm'ın yayılmasına dair Medine döneminin son 4 yılından bahsetmek istiyoruz.

Hicretin altıncı yılında yapılan Hudeybiye Antlaşması, İslâmiyet'in yayılmasına önemli bir katkıda bulunmuş, oluşan barış dönemi sayesinde insanların çoğu basiretlerini kullanma fırsatı bulmuş ve Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanında Hudeybiye zamanında 1.400 kişi var iken bu sayı Mekke'nin fethi ile on binleri geçmiştir.⁶⁵

⁶² bkz., Enfâl, 8/ 41

⁶³ en-Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali, *Rahmet Peygamberi*, çev.: Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 2004, s.177

⁶⁴ bkz. Daryal, Ali Murat, s. 130

⁶⁵ İbn Hişâm, s.371

7/628-629 yılında Hz. Peygamber (s.a.v.), çeşitli ülke liderlerine İslâm'a davet mektupları göndermiş, bunların bazıları olumlu karşılık bulmamış, bazılarının meyvesi 9. yıl olan elçiler yılında alınmıştır. Hicretin 9. yılında Arap Yarımadası'nın neredeyse tamamı Müslüman olmuştur. Necran, Yemen, Hadramevt ve Uman bölgelerinden birçok kabile Hz. Peygamber (s.a.v.)'e gelerek Müslüman olduklarını belirtmişlerdir.⁶⁶ Hicri 8. yılda Mekke'nin fethedilmesi ihtida olaylarına farklı bir zemin hazırlamış, bu sebeple 9. yılda elçiler gelerek İslâm'a girdiklerini bildirmiştir. Bu sebepler şöyle maddelenebilir :

1. Mekke'nin fethi ile Kureyş otoritesini kaybederek zayıf duruma düşmüştür.
2. Araplar, Kâbe'nin kutsallığına inanıyordu. Haksız bir dava uğruna mücadele eden birisinin Kâbe'yi asla ele geçiremeyeceğine inanıyorlardı. Bu durumu Fil olayında tecrübe etmişlerdi.
3. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in siyasî varlığına güven artmıştı.
4. En önemlisi; Kureyş İslâm'a girmek isteyenlerin önünde büyük bir engel oluşturuyordu. Kureyş'in mağlub olması bu engeli ortadan kaldırmış ve insanlar serbest bir şekilde İslâm'a girmiştir.⁶⁷

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminin ilk yılları kendisine çok az insanın inanması ile geçmiştir. Hicretten sonraki ilk altı yıl boyunca O'nun varlığı ve tebliğinden bütün Arabistan haberdar olmuş, bu sürede insanlar bekleme ve görme politikası izlemiştir. Nihayet Hudeybiye Antlaşması barış getirmiş, bu kısa barış süresinde davet mektupları Hz. Peygamber (s.a.v.)'i devlet başkanları ve idareciler nezdinde tanıtmış, nihayet Mekke'nin fethi ile beraber, uzun bir zamandır sessiz bir şekilde O'nu izleyen kitleler, büyük bir çözülme ile Müslüman olmuştur.

2. Hulefa-i Raşidin Dönemi Fetihleri ve İhtida Olaylarına Genel Bir Bakış

2.1. Hz.Ebûbekir Dönemi

Hz. Ebûbekir dönemi, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonraki yaklaşık 2 yıllık dönemdir. Bu dönemde ridde olayları, Bizans ve Sasânî devletleriyle yapılan savaşlar göze çarpmaktadır. Hz. Ebûbekir'in halife olduktan sonra ilk işi Üsâme ordusunu

⁶⁶ İbn Hişâm, s.141, Fayda, Mustafa, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, Ankara, 1982, s.23 vd.

⁶⁷ Muhammed, Mevlânâ, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, çev.: Ali Genceli, İstanbul, 1971, s.573-575

Şam'a sevk etmek olmuştur.⁶⁸ Çünkü Hz. Ebûbekir Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu isteğini boşa çıkarmak istememiştir. O dönemin iç karışıklığı ve Üsâme ordusunun düşmandan sayıca azlığına rağmen bu ısrarında üç sebep ön plana çıkmaktadır;

1. Hz. Muhammed (s.a.v.), İslâm'ın fetihler yolu ile yayılmasını isterdi.
2. Bu seferle İslâm sınırları Rum bölgesine kadar ulaşmış olacaktı.
3. Şam'ın olası fethi askerî ve siyasî açıdan çok önemliydi.⁶⁹

Üsâme ordusu başarılı bir şekilde 40 gün boyunca savaşmış, çok miktarda ganimetle dönmüştür. Bu sefer İslâm için bir güç gösterisi olmuş, Sûriye bölgesinde bu yeni dinin gücünü ispatlayan, Müslüman askerlerin tavır ve davranışlarında İslâmî insan modelini tanıtan bir olay olmuştur. Seferin bu yönü, bölge halkının İslâm'ı kabul etmesini sağlamak konusunda, toprak elde etme ve o bölgeyi siyaseten merkeze bağlama kadar önemlidir.

Hz. Ebûbekir'in karşılaştığı en önemli sorun ridde olaylarıdır. Arap kabilelerinden bazılarının İslâm'dan vazgeçmelerini ifade eden bu olaylarda Araplar iki grupta toplanıyordu.

1. Zekat ödemek istemediği için dinden çıkanlar
2. Peygamberlik iddia edenlerin peşine takılanlar⁷⁰

Bu sınıflandırmaya göre, bazı kabileler İslâm'ın diğer hükümlerini inkar etmedikleri halde sadece zekat vermekten kaçmıştır. Bir kısmı ise, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatını fırsat bilip tamamen imandan vazgeçmiş ve kendisinin peygamber olduğunu iddia eden kimselere tabi olmuştur. Bu iki farklı grubun ortak özelliği, kalplerine iman şuurunun tam olarak yerleşmemiş olmasıdır. Ayrıca irtidat edenlerin, İslâm'ın emirlerini tam anlayamamış oldukları açıktır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'e vermekte oldukları zekattan O vefat ettikten sonra vazgeçmeleri, Hz. Peygamber'i (s.a.v.) hükmü devam edecek bir ilahi elçi olarak değil, sanki emrinde askerlerle etrafa hüküm süren bir komutan gibi algıladıklarını gösterir. Bu algılayış biçimi, bu kişilerin içinde buldukları sosyal yapıdan kaynaklanmaktadır.

⁶⁸ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mülük*, Kahire, 1939, II/429

⁶⁹ Ferrûh, Ömer, s.94

⁷⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, red: Hakkı Dursun Yıldız, Konya, 1994, II/34

Başka bir araştırmacı, ridde olaylarını İslâm'dan dönme değil, bir çeşit isyan olarak yorumlamıştır.⁷¹ Buna göre Arapların namazı terk ettiğine ve Allah'ı inkar ettiklerine dair bir delil yoktur. Dolayısı ile ridde olayları 4 noktada incelenmelidir:

1. Çöl Arapları yerleşik halka itaat etmek ve önceki itaatlerini sürdürmek istemediler. Onların itaatleri Hz. Muhammed (s.a.v.)'e idi. O vefat edince itaat etmeleri gereken başka bir kişi yoktu.

2. Ridde, Arap Yarımadası'nın Doğu'suyla Batı'sının siyasî çekişmesiydi. Ve örneğin Müseyleme, evvela Yemâme bölgesinin lideriyken, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile bu gücünü kaybetmişti. O vefat edince de savaşa kalkıştı.

3. Zekat Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Medine'ye getirilip orada dağıtılıyordu. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bizzat yaptığı zekat dağıtımını o vefat edince valiler yapmaya başladı. Bu durumda insanlar zekat vermek istemedi.

4. Ridde olaylarında yer alan kabileler, namaz ve ibadetlerine de devam etmekteydiler. Allah'ı inkar etmemişlerdi.⁷² Bu yoruma bir noktaya kadar katılmak mümkündür. Fakat yalancı peygamberlerin ortaya çıktığı tarihi bir gerçektir ve bir kişinin peygamberlik iddiasında bulunması siyasî değil, dînî bir başkaldırı olarak görülür. Her durumda, ridde olayları, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatının hemen ardından baş gösteren bir çözülme olarak aslında yeni bir dini kabul etmenin sıradan ve kolay olmadığına bir göstergesi olmuştur. İslâm dininin insana yüklediği hak ve sorumlulukların, çöl yaşantısının zorluklarına odaklanmış kabile hayatı süren gruplar tarafından tam olarak algılanamamış olması, ridde olaylarına sebep olmuştur.

Hz. Ebûbekir, irtidat edenlerden bazılarıyla bizzat çarpışmış, bazılarını ordu göndermiş, peygamberlik iddiasında bulunan kişilerle mücadele etmiştir.⁷³ Sonuçta dinden dönen halklar yeniden İslâm'a girmiştir.⁷⁴ Bu durum dikkat çekicidir. Putperest veya başka bir din mensubu iken Müslüman olan bir kişinin daha sonra İslâm'ı terk ettiğini söylemesi, karşılaştığı savaş sonucunda yeniden İslâm'a dönmesi ancak karmaşık bir zihnin ürünü bir davranıştır. Bu durumdaki bir kişi, eski dinini yeterince

⁷¹ Ferrûh, Ömer, s.94

⁷² Ferrûh, Ömer, s.94

⁷³ et-Taberî, II/504

⁷⁴ İbn Asem, Ebû Muhammed Ahmed, *el-Fütûh*, Beyrut, 1986, I/14-30

sevmeyen, eski diniyle huzur bulamayan, İslâmî hayata geçişte eski alışkanlıklarını terk edip köklü bir değişiklik yapmak zorunda kaldığı için zorlanan, bu arayışlar içinde yalancı peygamberlere sarılan, savaşmak zorunda kalınca da yeniden güçlü taraf olan İslâm'a dönen değişken yapıda birisidir. Bu değişkenliği, siyasî ve maddî çıkarlar etkilemiştir. Ridde olaylarında Arap kabileleri, zihinlerinde neyin menfaat olduğunu ayıramayan bir görüntü vermişlerdir. Bu dönemden sonra, İslâm bütün yönleriyle pratik hayatta yaşandıkça yerleşmiş, yerleştikçe irtidat ve yalancı peygamber gibi olgular ortadan kalkmış, sonraki dönemde İslâm'dan çıkanlar olsa da bunlar kişisel küçük olaylar olarak kalmış, kitlesel dönüşler görülmemiştir. Hz. Ebûbekir dönemindeki fetihlere gelince, bu fetihler komşu iki ülke olan Bizans ve Sasânî devletlerine yönelik olmuştur.

Sasânî ülkesi topraklarına Müslüman askerler Hâlid kumandasında gitmiş ve aylar süren savaşlarla ülke içlerine kadar ilerlemişlerdir. Savaşlar esnasında Hâlid düşman askerlere mektuplar vasıtası ile Müslüman olmalarını veya vergi ödemek suretiyle İslâm devletinin hakimiyetine girmelerini tavsiye etmiş, aksi halde başlarına gelecek savaş durumunu belirtmiştir. Bu bölgeye yapılan seferler esnasında gönderilen mektuplara olumlu cevap gelmemiş, sürekli savaşarak ilerlenmiştir. Fakat savaşın ilerlemesiyle Hurmak ve Hîre bölgelerinde antlaşma yapılmış, bu bölgeler vergiye bağlanmış ve İslâm topraklarına dahil edilmiştir.⁷⁵

Sasânî devletiyle yapılan ve uzun süren savaşlar, Hâlid b. Velîd'in üstün bir komutan olduğunu göstermiş, İslâm devletine siyasî açıdan güç kazandırmış, İslâm devletinin himayesindeki topraklar genişlemiştir. Bu bölgede halk dinî inançlarında serbest bırakılmıştır. Kaynaklarımızda Hz. Ebûbekir döneminde söz konusu yerlerde gerçekleşen İslâm'ı kabul hadiseleri yer almamaktadır. Müslüman askerlerle savaş vasıtasıyla tanışan ve düşman safında gören bu halkların, güçlü bir devletin mağlup edilmiş askerleri olarak bu duygularla İslâm'ı kabul etmemeleri yadırganacak bir hadise değildir. Zaman ilerledikçe vuku bulacak olan kültürel ve ilmi iletişim sayesinde bu bölge halkları İslâm'ı kabul etmiş fakat bu süreç uzun yıllar almıştır.

⁷⁵ et-Taberî, II/586

Bizans devleti ile yapılan savaşta da benzer zaferler elde edilmiştir. Bu savaş esnasında Hz. Ebûbekir vefat etmiştir. Siyasî bir kazanımla sonuçlanan Bizans savaşı ve sonrasında da kaynaklarımız bir ihtida olayından söz etmemiştir.⁷⁶

2.2. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ömer dönemi İran cephesinde, Kuzey Afrika ve Mısır'da ve Bizans sınırlarında zorlu mücadelelerin yapıldığı bir dönemdir. Dikkat çeken ilk savaş Köprü savaşıdır.

İran bölgesinde yapılan fetihlerde Hîre'de meydana gelen bu savaş Fırat nehri üzerindeki bir köprüden ismini almıştır. Belâzurî İranlıların liderinin Zül Hacib veya Rüstem adında biri olduğunu belirtmiştir. Müslümanların lideri ise Ebû Ubeyd b. Mesûd idi. İki ordu el-Merveha bölgesinde karşılaştı. Belâzurî'nin rivâyetlerine göre, Müslüman askerler için İran ordusundaki filler son derece caydırıcı olmuştur. Bu hayvanın ne olduğu, nasıl öldürülmesi gerektiği hakkında Müslüman askerler bir fikir sahibi değillerdir. Ama sonuçta büyük bir azimle müslümanlar bu savaşta zafer elde etmişlerdir. Hatta bu savaşta Hıristiyan olduğu halde Müslümanların safında savaşan kimseler olmuştur. Ağır kayıplarla da olsa savaşı kazanan Müslüman ordu dönüş esnasında Fırat nehri üzerindeki köprünün düşman tarafından yıkılması ile büyük kayıp vermiştir. Belâzurî, bu olayın tarihini 13/633 yılı olarak belirtir.⁷⁷

Bu olayın ardından aynı bölgede savaşlar sürmüştü, 14/634 yılında en-Nuhayle, Mihran⁷⁸ veya Buveyb⁷⁹ savaşı meydana gelmiştir. Müslümanların lideri Müsenna b. Hârise, en-Nuhayle bölgesinde yapılan bu şiddetli savaşta askerlere sürekli cesaret vermiş, hatta kardeşi Mesud şehit olunca; “Ey Müslümanlar! Kardeşimin yere düşmesi sizi korkutmasın, çünkü en hayırlılarınız böyle düşer” diyerek askere telkinde bulunmuştur. Sonuçta Müslümanlar zafer kazanmıştır. Bu savaşta, Fırat ve Dicle arasındaki bölgeler, Aynu't-Temr, Hîre ile Keşker arasındaki yerler fethedilmiştir.⁸⁰

Bunun ardından bir yıl boyunca bu bölgede çarpışmalar vuku bulmuş, 16/636 yılında Hz. Ömer Ebû Ubeyde'ye “Kays b. Mekşuh'u onunla birlikte gitmek

⁷⁶ et-Taberî, II/591; Bek, Muhammed Hudari, *Târîhu'l-Ümemi'l-İslâmiyye*, Kahire, 1969, s.185 vd.; D.G.B.İ.T, II/48

⁷⁷ el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara, 2002, s.360

⁷⁸ el-Belâzurî, s.361

⁷⁹ D.G.B.İ.T., II/68

⁸⁰ el-Belâzurî, s.364 ; el-Fârûkî, İsmail Râci-Luis Lâmia, s.240

isteyenlerle beraber Kadisiyye'ye gönder" diye emir vermiştir. Bu esnada İranlı komutan Rüstem, Müslümanlara bir elçi gönderip adamlarından bazılarını istemiştir. Bu görüşmeye Muğîre b. Şu'be gitmiştir. Rüstem'in yanına yaklaşmak isteyince adamları buna engel olmuş ve Rüstem O'na şu sözleri söylemiştir: "Sizin sıkıntınızın geçim sıkıntısı olduğunu biliyorum. Bizler karnınızı doyuracağınız, sevdiğiniz şeyleri size verip sizi buradan uzaklaştıracağız." Muğîre, bu sözlere şöyle yanıt vermiştir: "Allah bize Peygamberini gönderdi , biz de O'nun davetini kabul etmek ve kendisine uymak suretiyle saadete erdik. O bize, dinimizi kabul etmeyen kimse ile savaşmayı emretti. Bundan dolayı biz seni bir tek Allah'a ibadet etmeye ve O'nun Peygamberi'ne iman etmeye çağırıyoruz. Ya bunu kabul edersin ya da sizinle bizim aramızda kılıç karar verecektir." Rüstem bu sözlere son derece öfkelenmiş, daha sonra, Hz. Ömer'in emriyle Sa'd ve beraberindeki birkaç Müslüman kendisini imana davet etmek üzere Kisra'ya ulaşmışlardır. Kisra kendisine İslâm tebliğ edildiğinde son derece öfkelenmiş ve bu askerleri ölümle tehdit ederek geri dönmelerini istemiştir.⁸¹

Bu olaydan sonra Müslüman askerler, İran süvarileriyle karşılaşmış ve savaş başlamıştır. Üç gün süren bu savaş esnasında Hz. Ömer'in emriyle Hâlid b. Velîd komutasındaki askerlerin bir kısmı takviye için gelmişlerdir. Bu savaşın vuku bulduğu sıralarda Hz. Ömer son derece endişeli günler geçirmiş, fakat çok geçmeden kendisine zafer müjdesi getirilmiştir. Bu savaşta Müslümanlar Medâin'e kadar ulaşmıştır. Bunun ardında yapılan seferlerde Horasan ve Derbend (el-Bab) şehirlerine kadar ulaşılmıştır. Müslüman askerler güçlü oldukları pozisyonları iyi değerlendirmiş, mesela 21/642 yılında Nihavend'de kazandıkları zaferin ardından, İran'ın çeşitli yerlerinde serbestçe dolaşma hakkı elde etmişlerdir.⁸² Bu durum İslâm dinini en iyi şekilde uzun bir zaman diliminde, yaşayarak tanıtmaya fırsatı vermiştir. Aynı şekilde Medâin şehrinin fethinin ardından bu şehirdeki boşalan evlere Müslümanlar yerleştirilmiş, şehirdeki bir saray camiye dönüştürülmüştür. Bu faaliyetler ihtida olaylarına zemin hazırlamıştır. İran halkı Müslümanları savaşın etkilerinden uzak bir şekilde tanıma fırsatı bulmuştur. Belâzurî'nin naklettiğine göre birçok İranlı lider bu fetihlerden sonra Müslüman olmuş, üzerlerinden cizye kaldırılmış, topraklarında bırakılmışlardır. Ayrıca o bölgede kalan

⁸¹ el-Belâzurî, s.368

⁸² el-Belâzurî, s.372 ; D.G.B.İ.T II/69

Müslüman askerlere özgü, rahat yaşayabilecekleri bir yer olacak şekilde 17/637 yılında Kûfe şehri imar edilmiştir.⁸³

Diğer yandan Bizans bölgesi olarak adlandırılan Şam sınırları ve Kudüs taraflarına da seferler düzenlenmiştir. 14/635 yılında Şam fethedilmiş, Hâlid b. Velîd komutasında yapılan savaşta yerli halk bir müddet savaştıktan sonra teslim olmuştur.

15/636 yılında Yermük savaşı vuku bulmuş, bu savaşta Müslümanların gücü sayesinde Bizans orduları geri çekilmiştir. Savaşın ardından gerçekleşmiş bir ihtida olayı rivayeti yoktur. Fakat bu bölgenin halkı rivâyetlere göre Müslümanları sevgiyle karşılamıştır. Cizyeyi ise sorun çıkarmadan ödemişlerdir.⁸⁴

16-17/637-638 yıllarında Filistin bölgesinde bazı yerler fethedilmiştir. Bazı bölgelerde halk anlaşma istemiş ve savaş yapılmamıştır. Mesela İliya bölgesinde halk Ebû Ubeyde ve Hz. Ömer şehre girerken onları sevinçle karşılamıştır. Kudüs bu esnada fethedilmiştir. Kudüs bölgesi de anlaşma ile fethedilen bir yer olup Hz. Ömer yapılan anlaşma ile halkın her türlü yaşamsal hakkının kendilerine verileceğini söylemiştir. Ardından bu şehirde kiliselerde ibadet yapmayı ve ezan okumayı Müslümanlara yasaklamış, Müslümanlar için bir mescit yaptırılmıştır.⁸⁵ Klasik kaynaklarımızda bu fethin akabinde İslâm'a girenlerin olup olmadığı geçmemektedir fakat halkın tutum ve davranışları ve Bizans idaresinin halk tarafından beğenilmiyor olması⁸⁶ göz önüne alındığında, hemen o yıllarda olmasa bile kısa sürede bu bölgede ihtida olaylarının hızla arttığını söylemek mümkündür. Irak bölgesinde fetihler Horasan içlerine ve Kuzey'e doğru ulaşmış Şam hudutları Antakya'ya kadar genişlemiştir.⁸⁷

2.3. Hz. Osman Dönemi

Hz. Osman dönemine gelindiğinde ülke sınırları batıda Mısır, doğuda Horasan içlerine, kuzeyde Hazar bölgesine kadar ulaşmıştır. Hz. Osman döneminde Irak ve Azerbaycan bölgesindeki faaliyetler isyanları bastırma ve fetihlere devam etme şeklinde iki yönlü gelişmiştir. Velîd b. Ukbe Azerbaycan valisi iken burada bir

⁸³ el-Belâzurî, s.398,196

⁸⁴ el-Belâzurî, s.196

⁸⁵ et-Taberî, II/659

⁸⁶ Çağatay, Neşet, a.g.m., s.33

⁸⁷ el-Belâzurî, s.234

ayaklanma çıkmış, 31/651 yılında Selman b. Rebîa adlı komutan bu ayaklanmayı bastırması ve bölgede İslâm'ın varlığını güçlendirmiştir. Ardından bu bölgede Taberistan'ın fethi gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda Basra bölgesinde de bir isyan çıkmış, Basra ordusunun komutanı Abdullah b. Âmir bu bölgeye gelerek sükûneti sağlamıştır.⁸⁸

32/652 yılında yine Abdullah b. Âmir komutasında Merv, Rûz ve Cürcan şehirlerine seferler düzenlenmiş ve buralar fethedilmiştir. Bu bölgelerde varolan Müslüman askerleri orada kalmaya devam etmesi dışında bir ihtida olayından ulaşabildiğimiz kaynaklarda söz edilmemiştir.⁸⁹ Horasan bölgesine ilk defa Hz. Osman zamanında bir miktar Arap nüfûsu yerleştirilmiştir.⁹⁰ Bunun etkisi ile zaman içinde yerli halkın İslâm'ı kabul ettiğini düşünebiliriz. Çünkü ihtida olaylarının geneline baktığımızda büyük çoğunluğu barış döneminde gerçekleşmiş, İslâm, askeri direniş esnasında değil, sivil hayatta daha iyi tanınma fırsatı bulmuştur. Bölgedeki isyanlardan söz edilmesi ihtida olayları hakkında olumlu yönde yorum yapmaya engel olabilir. Fakat isyanlar toplumun idarecilerle olan sorunlarının bir tezahürüdür ve genelde inançla ilgili değildirler.

Öte yandan Şam bölgesinde, vali Muâviye itaati ve sükûneti sağlamıştır. Kendisi daha evvel Hz. Ömer'e bir donanma meydana getirme teklifinde bulunmuş ve bunun gerekliliğini anlatmıştır. Ama Hz. Ömer böyle bir şeye izin vermemiştir. Hz. Osman halife olunca Muâviye bu isteğini bir kez daha dile getirmiş, Hz. Osman kabul etmiştir. Bunun üzerine Muâviye'nin ilk işi Kıbrıs'a sefer düzenlemek olmuştur. İlk seferde yapılan anlaşma ile Kıbrıs halkı vergi vermeyi kabul etmiş, fakat daha sonra Rumlarla işbirliği yaparak Müslümanlarla savaşmışlardır. Bu ikinci kuşatmada da Müslümanlar galip gelmiş ve Kıbrıs'a Baalbek halkından bir grup yerleştirilmiştir. Müslüman olan bu kişiler ve Kıbrıs'taki Müslüman askerler burada yapay bir Müslüman varlığı oluşturmuş, camiler inşa etmişlerdir. Bu olay 33/653 yılında gerçekleşmiştir. Kıbrıs'taki bu durum, Yezid zamanına kadar sürmüştür. Yezid, Kıbrıs'tan bu grupları geri çekince yerli halk Müslümanlardan kalan her şeyi ve

⁸⁸ et-Taberî, III/338-350

⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam*, Beyrut, 1995, V/19

⁹⁰ et-Taberî, III/355

camileri yakıp yıkmıştır.⁹¹ Buna göre ne Hz. Osman döneminde ne de sonraki dönemlerde burada bir ihtida görülmüştür. 31/651 yılında Akdeniz’de seferler devam etmiş, Abdullah b. Sa’d komutasındaki bir donanma Anadolu sahillerine doğru ilerleyerek burada Bizans kuvvetlerini mağlup etmiştir. Bu zafer, Bizans’ın Doğu Akdeniz hakimiyetinin sonu olarak değerlendirilmiştir.⁹²

Hz. Osman zamanında Kuzey Afrika’da faaliyetler, önceden fethedilmiş yerlerde çıkan ayaklanmaları bastırmak ve yeni seferler düzenlemek üzere iki yönlü gerçekleştirilmiştir.⁹³ 24/645 yılında İskenderiye’de bir ayaklanma meydana gelmiştir. Bizans donanmasının şehre yaklaşmasıyla şehir halkı Bizans’a yardım ederek İskenderiye’nin Bizanslıların eline geçmesine sebep olmuştur. Bu esnada Mısır valisi olan Abdullah b. Sa’d b. Ebî Serh, merkezden gelen yardımla 25/646 yılında şehri tekrar ele geçirmiştir.⁹⁴ 27/648 veya 28/649 yılında, Hz. Osman’ın emri ile Kuzey Afrika bölgesine bir sefer düzenlenmiştir. Ifrikiyye içlerine kadar ilerlenmiş olan bu seferden çok miktarda ganimetle Mısır’a dönülmüştür.⁹⁵ Bundan sonra, Emevî devleti kurulup Muâviye işbaşına gelinceye kadar bu bölgede fetih yapıldığına dair incelediğimiz kaynaklarda bir bulguya rastlanmamıştır. Bu bölgede ihtida faaliyetleri hakkında fazla bir gelişme elde edilememiştir. Kuzey Afrika’da tam anlamı ile bir fetih sağlanamamış olması buna etkindir. Mısır bölgesinde ise nüfusun tam olarak ne kadarının Müslüman olduğuna dair net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat Mısır halkının Bizans donanması İskenderiye’ye yaklaşınca onlara yardım etmesi ve destek vermesi bu bölgede henüz İslâm’ın tam yerleşmediğine bir işaret olarak değerlendirilebilir.

2.4. Hz. Ali Dönemi

35/655 yılında Hz. Osman’ın şehid edilmesi ile başlayan Hz. Ali dönemi, tıpkı Hz. Osman’ın 12 yıllık hilafetinin son 6 yılı gibi karışıklıklarla dolu bir dönem olmuştur. Bu karışıklıkların en büyük sebebi Hz. Osman’ın katillerinin bulunması ve

⁹¹ el-Belâzurî, s.218-220

⁹² İbnu’l- Cevzî, V/12; Fayda, Mustafa, “*Hulefâ-i Râşidin*”, D.İ.A., İstanbul, 1998, XVIII/330

⁹³ Üçok, Bahriye, *Emevîler- Abbasîler*, Ankara, 1983, s.3

⁹⁴ et-Taberî, III/310

⁹⁵ el-Belâzurî, s.324-325

cezalandırılması konusunda ısrarcı olan gruplarla “Osman’ı hepimiz öldürdük” diyen grupların çıkardığı çatışmalar olmuştur.

Durum gittikçe bir iç savaş halini almış ve Hz. Ali’nin hilafetini kabul etmeyen Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr yandaşları ile Hz. Ali arasında bir savaş çıkmıştır. 36/656 tarihinde vukû bulan Cemel savaşı diye bilinen bu savaşta Hz. Ali galip gelmiştir. Bunun ardından kendisine biat etmeyen Muâviye ile karşı karşıya gelen halife, 37/657 tarihinde Siffîn’de Muâviye kuvvetleriyle savaşmak zorunda kalmıştır. Bu savaşta her iki taraf da çok kayıp vermiştir. Savaş, tahkim hadisesi ile son bulmuş fakat savaşın son bulması karışıklıkları gidermek bir tarafa, yeni bir muhalif grup olan Haricilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁹⁶ Hz. Ali bundan sonraki mesaisini bu olayların uzantılarıyla meşgul olarak geçirmiş, nihayet önü alınamayan bu karışıklıklar Hz. Ali’nin hayatına mâlolmuştur. Hz. Ali dönemi iç karışıklıkları konumuzun dışında olduğu için detaylarına değinilmemiştir.

İslâm’ın yayılış tarihinde, Hz. Ali’nin Müslümanlar arasındaki ilim, takva, ihlâs, samimiyet, fedakârlık, şecaat, kahramanlık gibi yüksek ahlâki ve insani vasıflar bakımından müstesna bir mevkiye sahip olduğu konusunda bütün kaynaklar ittifak halindedir.⁹⁷ Buna karşın onun döneminde iç karışıklıklardan dolayı yoğun bir fetih ve ihtida olayı görülmemiştir.

⁹⁶ Tahkim olayı için bkz:et-Taberî, IV/3 vd.; Önkal, Ahmet, “*Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme*”, İstem, 2003, sayı: 2, s.33 vd.

⁹⁷ Fığlalı, Ethem Ruhi, “*Ali*”, D.İ.A., İstanbul, 1989, II/374

II. BÖLÜM

EMEVİLER DÖNEMİ İHTİDA OLAYLARI

Hulefâ-i Râşidin döneminden sonra Dımaşk'ta kurulan İslâm tarihinin ilk hânedan devleti, kurucusu Muâviye b. Ebu Süfyân olan Emevî Devleti'dir. Devletin ilk üç halifesi Benî Ümeyye kabilesinin Süfyânî kolundan, diğerleri ise Mervânî kolundandır.⁹⁸ Emevîler döneminde siyasî anlamda birçok karışıklıklar ve isyanlar yaşanmıştır. Şîlik ve Haricîlik akımlarının ortaya çıktığı bu dönem iç politikadaki siyasî ve fikrî bölünmelerle karışık bir hal almış ve bu durum devleti yıkılmaya kadar götürmüştür. Buna karşın fetihler hususunda büyük bir ilerleme kaydedilmiştir.⁹⁹

Emevî Devleti'nin kendisinden sonraki döneme bıraktığı en önemli miras, Orta Asya, Avrupa ve Afrika'da yaptıkları fetihlerdir. Bu dönemde, Hz. Osman döneminin sonlarında durmuş olan fetihler yeniden canlanmıştır.¹⁰⁰

İslâm fetihlerinin beraberinde ihtida olaylarını getirdiği bilinmektedir fakat bu olaylar bir anda gerçekleşmemiştir. Özellikle Emevîler dönemi fetihlerinde İslâm çoğunlukla fatihlerin bizzat tanıtımı ile yayılabilmiş, ana kaynaklarından eğitim öğretim yolu ile yayılma, fetihlerden hemen sonra pek görülmemiştir. Dolayısı ile İslâm dini ilk defa gittiği bir kültürün karşısında, ordudaki askerin tavır ve davranışlarında kendini gösterebilmiş, elbette sonuçta ortada bir savaş söz konusu olduğunda İslâmî davet çok etkili olamamıştır. Düşündüğümüz zaman hiç kimse elinde kılıcı ile üzerine gelen bir grup askere sempati ile bakmaz. Buna karşın fetih ve cihad İslâm'ın temel ilkeleridir. Bu durumda fetihler ile siyasî iktidar sağlanmış, zaman içerisinde siyasî ve askerî gücün etkisi ile eğitim ve kültür faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Fetihlerden hemen sonra ihtidalar görüle bile bunlar toplam nüfusa göre çok az miktarda kalmıştır. Geniş kapsamlı olarak kitlelerin İslâm'ı kabul süreci genelde birkaç asır sürmüştür.¹⁰¹

⁹⁸ Yiğit, İsmail, "Emevîler", D.İ.A., İstanbul 1995, XI/87

⁹⁹ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev.:Zeki Meğamiz, İstanbul, 1974, I/139

¹⁰⁰ Abdüllatif, Abdüşşâfi Muhammed, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asrı'l-Umevî*, Kahire, 1984, s.238

¹⁰¹ Köse, Ali, "İhtida", D.İ.A., XXI/556

1. Emevîler Dönemi Fetihlerine Genel Bakış:

1.1. Irak Bölgesi

Irak bölgesi, Emevî Devleti'nin önemli bir eyaleti olup, Kûfe, Basra, Horasan, Maverâünnehir, Sicistan, Kabil, Sind, İran, Umman, Bahreyn ve Kirman'ı içerisine alan geniş bir alanı kapsamaktadır. Başşehri Kûfe'dir. Kûfe'deki genel vali Horasan, Maveraünnehir ve Sind bölgelerinin valilerini atardı. Bahreyn ve Umman valiliklerini Basra valisi kontrol eder ve atar, Sind ve Pencap valilikleri de genel valinin kontrolünde olurdu.¹⁰²

Bu bölgenin büyük bir kısmı daha önceden fethedilmiştir. Fakat bu bölgedeki iç çekişmeler ve bazı isyanlarla, yapılan antlaşmalar bozulmuş, Horasan ve Sind bölgelerinde vergiler ödenmez olmuştu.¹⁰³ Irak bölgesine baktığımızda büyük bir alan olması sebebiyle, her şehirde farklı etnik ve dinî yapı olduğunu görürüz. Bu bölgenin çoğu kesiminde Arap orduları içinde Arap olmayan unsurun da çoğunlukta bulunması bu bölgeyi farklı kılan bir özelliktir.¹⁰⁴

Emevîler dönemine gelindiğinde Irak bölgesinin fetihlerinde en önemli bölge Sind ve Horasan idi. Buralarda henüz fethedilmemiş yerler vardı. Bu bölgelerde Türklerle olan mücadeleler, Emevîler döneminde Irak bölgesinde en çok göze çarpan olaylardır. 41/661 yılında Muâviye'nin halife olmasıyla buralara fetihler yapılmış ama ilk fetihlerde düzensiz bir fetih politikası izlendiği için tam bir netice alınamamış, 50/670' li yıllara gelindiğinde bu bölgeye tayin edilen valilerin başarılı siyasetleri ile düzenli fetihlere başlanmış ve bu fetihler uzun yıllar sürmüştür. Irak bölgesinin genel valiliğine çok sayıda kişi getirilmiş, bu bölgeye ait diğer illerin valileri de sık sık değiştirilmiştir. Sözelimi Kûfe'ye 53-59/ 673-679 yılları arasında, 6 yıl içinde üç ayrı vali getirilmiş, 53-55/673-675 yılları arasında Basra'ya dört ayrı vali getirilmiştir.¹⁰⁵ Yine sadece Hişâm b. Abdülmelik döneminde Horasan'da sekiz defa vali değişikliği olmuştur.¹⁰⁶ Bu durum bize Emevî Devleti'nin bu bölgeye verdiği önemi ve bu bölgede vali olmanın oldukça kritik bir iş olduğunu gösterir

¹⁰² Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s.148

¹⁰³ Aycan, İrfan, Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1993, s.23

¹⁰⁴ Atçeken, İsmail Hakkı, a.g.e.,s.149

¹⁰⁵ Ferrûh, Ömer, s.129; D.G.B.İ.T, II/ 303

¹⁰⁶ İbn Asem, IV/306 vd.

Bu bölgeye başlatılan düzenli fetihlerle 51/671 yılda Ziyad b. Ebîh, sulh yoluyla Belh şehrini savaş yoluyla Kûhistan'ı ele geçirdi. Ertesi yıl, Ubeydullah b. Ziyad, Ramis, Beykent ve Buhara'ya kadar ulaştı. Bu savaşlarda Emevî ordusu çok miktarda esir ve ganimet elde etmiştir.¹⁰⁷

İlerleyen dönemlerde, bu bölgeye 75/695 yılında Haccac b. Yusuf vali olmuş, 79/699 yılında Ubeydullah b. Ebûbekir Rutbil isimli Türk hükümdar ile savaşmış, ertesini yıl Abdurrahman b. Muhammed el-Eşas yine Rutbil ile savaşarak birçok şehri ele geçirmiştir. Bu yıllarda Arap orduları Kiş şehrine kadar ulaşmıştır.¹⁰⁸

83/702 yılında Haccac b. Yusuf idaresi son derece zor olan bu bölgede her bakımdan kendisine sadık kalacak, güvенеbileceği bir ordugâh kurmaya karar verdi ve 86/705 yılında Vâsıt şehrini kurdu.¹⁰⁹

Irak bölgesinde bu döneme kadar kayda değer ilerlemeler görülmüş olmakla beraber bu bölgenin en ciddi fetih faaliyetlerini meşhur komutan Kuteybe b. Müslim gerçekleştirmiştir. 86/705 yılında Türklerle savaşa başlayan Kuteybe, Toharistan ve Maverâünnehir'de savaşlarını yoğunlaştırdı. Bu dönemde Türkler arasında siyasî bir birliğin olmaması Müslüman ordularının işini kolaylaştırmıştır.¹¹⁰

87/706 yılında Nizek ile savaşa giren Kuteybe, barış yaparak ganimet elde etti. Hükümdar Nizek bu savaşın şiddetiyle barış karşılığında Müslüman esirlerin tamamını serbest bırakmış, bu savaşta Kuteybe Beykent'e kadar ulaşmış ve etrafında Türklerden oluşan çok sayıda rakip toplanmıştır. Kuteybe'yi engellemek isteyen Türkler, uzun bekleyişten sonra Kuteybe'nin savaş başlatmasıyla barış isteğinde bulunmuş, Kuteybe kalelerini yıkmamış ve barış yapmıştır. Fakat daha sonra Türkler Kuteybe'nin adamlarına saldırmış, antlaşmayı bozmuş, O da şiddetli bir saldırıyla Türkleri bozguna uğratmıştır. Bundan sonra Kuteybe, Buhara, Âmul ve Zâm bölgelerini ele geçirmiştir. Bu arada çıkan isyan üzerine yeniden Beykent'e dönüp şehri zaptetmiştir. Bu savaşta da bol miktarda esir elde etmiştir.¹¹¹ Görülüyor ki bu bölgeler de yapılan fetihlerde sık sık isyan meydana gelmiştir.

¹⁰⁷ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1966, VIII/51

¹⁰⁸ İbn Kesîr, IX/29

¹⁰⁹ D.G.B.İ.T., II/378

¹¹⁰ D.G.B.İ.T., II/383

¹¹¹ et-Taberî, V/216 ; İbn Kesîr, IX/71

Nizek 90/710 yılında bölgedeki diğer yöneticilerle ittifak yapıp Kuteybe'ye karşı savaşmayı hedeflemiş bu arada Soğd gibi önceden antlaşma yapılmış bölgelerde de isyan çıkmıştır. Kuteybe ordusu dinlenmeye çekilmiş olduğu halde tekrar üzerlerine yürüyerek Türkleri mağlub etmiş ve Nizek öldürülmüştür.¹¹²

İlerleyen yıllarda Kuteybe Harezmi ve Semerkant'ı fethetti. Aynı bölgede Kuteybe ile eş zamanlı olarak Muhammed b. Kasım Sind bölgesine fetihler düzenlemiş, bu bölgeyi büyük çoğunlukla ele geçirmiştir. Kuteybe b. Müslim ve Muhammed b. Kasım, halife Velid'in ölümüyle Emevîlerin iç siyasetine kurban edilmiş ve öldürülmüştür.¹¹³

105/724 yılında Soğd bölgesine savaşlar yapıp vergi karşılığı sulh yapıldı. Bu bölgede çoğu kez aynı şehrin defalarca zapt edildiğini görürüz çünkü yerli halkın yıllar süren isyanları söz konusu olmuştur.

109/727 yılında Eşres isimli valinin iç siyaseti isyanlara sebep olmuştur. Ve Türklerle Müslümanlar arasında yeniden savaşlar olmuştur. Başlangıçta bu savaşta Türkler üstün gelip Müslümanları hayli zor durumda bırakmışlar hatta susuz bırakmışlardır. Daha sonra yeniden gücünü toparlayan Müslüman askerler Buhara bölgesini muhasara altına almıştır. Aynı yıl Kemerce bölgesinde, Fergana, Afşin, Neseף halkları Türk hakanı ile beraber olup savaş başlatmış, tarafların birbirlerini zaman zaman çaresiz bıraktığı 18 günlük bir kuşatmanın ardından, tarafların karşılıklı olarak esirleri serbest bırakması ile bu savaş son bulmuştur.¹¹⁴

Eşres'in ardından Cüneyt b. Abdurrahman bölgeye vali olmuş, 112/730 yılında Toharistan'da geçit savaşında Türklerin saldırısı karşısında mağlub olmuştur.¹¹⁵

Bunun ardından çeşitli valiler iş başına gelmiştir. Halife Hişâm b. Abdülmelik zamanına rastlayan bu yıllar Irak ve Maveraünnehir bölgesinde yapılan düzenli fetihlerin son yılları olmuştur. Hişâm'dan sonra iş başına gelen halifeler zamanındaki iç karışıklıklar ve bölgede ortaya çıkan Abbâsî ihtilali yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur¹¹⁶

¹¹² et-Taberî, V/227

¹¹³ D.G.B.İ.T., II/388

¹¹⁴ et-Taberî, V/396 ; İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut, 1965, V/142

¹¹⁵ et-Taberî, V/411

¹¹⁶ D.G.B.İ.T., II/421

1.2. Şam Bölgesi

Bu bölge Bizans ve Mısır sınırında olup Maraş, Haruniye, Kenise, Ezine, Tarsus gibi şehirleri içine alan bir bölgedir.¹¹⁷ Şam daha önceden fethedilmiş olduğundan Şam'ın merkez bölgesinde herhangi bir fetih hadisesi gerçekleşmemiştir. Şam, Emevî devletinin merkezi konumunda Anadolu ve Kuzey Afrika'ya asker gönderen sadık bir eyalettir. Emevîler döneminde son derece görkemli günler yaşayan Şam, Velîd b. Abdülmelik'in Şam Camii'ni inşa ettirmesi ile devletin simgesi haline gelmiştir.¹¹⁸

Şam'ın Anadolu'ya doğru ilerleyen hudutlarında ise bazı faaliyetler gerçekleşmiştir. Muâviye, 49/669 ve 50/670 yıllarında Basra halkından bazı insanları Antakya bölgesinde sahillere yerleştirmiştir. 84/704 yılında Abdullah b. Abdülmelik b. Mervan yaz ordusunun başında savaşa çıkmış, Antakya üzerinden Masisa'ya kadar ulaşmıştır.¹¹⁹

Bunların dışında, devletin hakimiyetindeki bir başka bölge, İslâm devletinin çekirdeği olan Hicaz ve Yemen bölgesidir. Fakat bu bölge Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında fethedilmiş, O'nun vefatı ile ortaya çıkan ridde olayları Hz. Ebûbekir tarafından bastırılmıştır. Emevîler döneminde hilafet merkezinin Şam bölgesine çekilmesi ile Hicaz birkaç istisnaî durum dışında siyasetten uzak kalmıştır.

1.3. Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs Bölgesi

Emevîler dönemine gelindiğinde Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümü fethedilmiş bulunmaktaydı. Emevîler döneminde bu bölgeye yapılan ilk sefer Muâviye b. Hudeyc komutasında gerçekleşmiştir. İbn Abdülhakem, Muâviye b. Hudeyc'in bundan önce de ilk kez 34/654 yılında, ikinci olarak 40/660 yılında üçüncü olarak da 50/670 yılında bu bölgeye sefere gittiğini nakletmiştir.¹²⁰ Muâviye b. Hudeyc bu seferleri esnasında 45/665 yılında Tunus bölgesinde Celûla şehrini fethetmiştir.¹²¹ 46/666 yılında Ukbe b. Nafi Mağrib bölgesinde fetihleri sürdürmüştür.¹²² Belâzurî,

¹¹⁷ el-Istahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *Mesaliku'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s.55

¹¹⁸ el-Belâzurî, s.233; İbn Kesîr

¹¹⁹ el-Belâzurî, s.232 vd.

¹²⁰ İbn Abdülhakem, İbn Âyan Ebi'l-Kureşî, *Fütûhu Mısır ve Ahbaruha*, Bağdat, tsz., s.194

¹²¹ Ferrûh, Ömer, s.130

¹²² İbn Abdülhakem, s.194

Ukbe b. Nafi'nin dönemin Mısır valisi Muâviye b. Hudeyc tarafından 50/670 yılında Ifrikiyye'ye gönderildiğini ve Ukbe'nin orada Kayrevan şehrini kurduğunu rivâyet etmiştir.¹²³ Anlaşılan Ukbe, bu bölgelerde 50/670 yılından önce de fetihlerde bulunmuş fakat Kayrevan şehrini 50/670 yılında kurmuştur. Bu şehrin tam anlamı ile yerleşik bir yaşam birimi haline gelmesi 55/675'li yılları bulmuş, burası Müslümanlar ve askerler için o bölgede sığınılacak bir merkez olmuş, ayrıca Ukbe'nin fetihlerden sonra geri dönmesi ile dinden dönen Berberîler arasında İslâm'ın yerleşmesine katkıda bulunmuştur.¹²⁴ Daha sonra halife Muâviye Mısır'a Mesleme b. Muhalled'i vali tayin etmiş, o da Ukbe'nin görevine son vermiştir.¹²⁵

62/682 yılına gelindiğinde halife olan Yezid b. Muâviye, Ukbe'yi yeniden Ifrikiyye'de görevlendirmiş, onu bu bölgeye vali olarak atamıştır. Bu bölgede fetihlere devam eden Ukbe, Bağaya, Erbe, Sûsu'l-Aksa bölgelerini fethetmiştir. Böylece Atlantik (Atlas) okyanusuna kadar ulaşmıştır. Fakat dönüşte bir önceki vali Ebu'l-Muhacir zamanında Müslüman olmuş olan Küreyle adında Berberî liderin Bizans'la işbirliği yapıp Müslümanlara ihanet etmesi ile Ukbe ve beraberindeki birçok asker 63/683 yılında şehit olmuştur.¹²⁶ Bunun ardından Küseyle bu bölgeyi ele geçirmiş ve Müslüman askerler geri çekilmiştir. Bu durum 5 yıl sürmüş, ardından 69/688 yılında merkezden gelen Züheyr b. Kays komutasında gönderilen yardımcı kuvvetle Müslümanlar büyük bir savaş yaparak Küseyle'yi öldürmüş ve kaybedilen toprakları geri kazanmıştır. Bu olayın tarihini çağdaş araştırmacılar 69/688 olarak kabul eder.¹²⁷ Fakat İbn Abdülhakem bu olayın tarihini 64/684 olarak vermiştir.¹²⁸

Müslümanların durumu bu bölgede güçlenince Bizans imparatoru bu durumdan rahatsız olmuş, Kuzey Afrika'da tekrar hakimiyet kurmak için güçleriyle beraber Kartaca bölgesine çıkarma yapmıştır. Züheyr b. Kays komutasındaki Müslümanlar bu savaşta mağlub olmuştur. Bunun üzerine Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan, halife Abdümelik b. Mervan'dan yardım istemiş, Halife Hasan b. Nu'man komutasında takviye bir kuvvet göndermiştir. Bu seferi Müslümanlar kazanmıştır.¹²⁹ Bu savaşın

¹²³ El-Belâzurî, s.326

¹²⁴ Bek, Muhammed Hudari, s.115

¹²⁵ Aycan İrfan, Sarıçam, İbrahim, s.25

¹²⁶ İbn Abdülhakem, s.199; Ferrûh, Ömer, s.136

¹²⁷ bkz. Ferrûh, Ömer, s.147, Aycan İrfan, Sarıçam İbrahim, s.55

¹²⁸ İbn Abdülhakem, s.200

¹²⁹ İbn Abdülhakem, s.200,201

tarihinin 76/695 yılı olduğu kabul edilmektedir.¹³⁰ Bizans bu olaydan sonra 78/697 yılında birkaç kere daha Müslümanlara saldırmıştır. Hassan b. Nu'man Bizans'la meşgul iken, Kâhine adındaki bir Berberî lider bütün ülkeyi idaresi altına almıştır. Hassan, Kâhine ile yaptığı ilk savaşta mağlup olmuş fakat ikinci kez savaşarak Kâhine'yi öldürmüştür. Bu savaşta çok miktarda ganimet elde etmiştir. Belâzurî bu olayın tarihinden söz etmezken, İbn Abdülhakem 76/695 yılında olduğunu rivâyet eder. Çağdaş araştırmacılar ise bu savaşın 83/702 yılında gerçekleştiği görüşünü kabul etmiştir.¹³¹ Bu olaylardan sonra Kuzey Afrika'da durum Müslümanların lehine dönmüştür.

86/705 yılı başlarında Mûsâ b. Nusayr bu bölgeye vali olarak atanmıştır.¹³² Kuzey Afrika'daki bu fetih silsilesinin ardından İslâm ordusu fetih için iki seçenikle karşılaşmıştır. Birincisi, Afrika'nın güney bölgeleri, diğeri ise verimli toprakları olan suları bol bir ülke olan Endülüs (İspanya) idi. Târik b. Ziyad ve Mûsâ b. Nusayr Endülüs bölgesine yönelmişlerdir.

Endülüs'te Müslümanların fetihleri esnasında Vizigot kralı Rodrich¹³³ veya klasik kaynaklarımızdaki ifadesiyle Lüzrik idi.¹³⁴ Bu dönemde İspanya sosyal bakımdan da kötü bir durumdaydı. Zengin arazi sahipleri imtiyazlı sınıftı. Geriye kalan halk serfler ve kölelerden oluşuyordu. Bu iki sınıf sefil ve fakirdi. İmtiyazlı sınıf vergi vermiyor ve lüks içinde yaşıyordu. 616'da yarımada yerleşmiş olan Yahudilere zulüm başladı. Böylece isyancı kalabalıklara yani serflere ve kölelere bir de Yahudiler eklenmişti.¹³⁵

Endülüs diye tabir edilen bölge ve bu ismin kaynağı hususunda kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Bugün genellikle Hispania karşılığı olarak kullanılan bu isim, ilk kez 98/716'da basılmış bir sikke üzerinde görülür. Bu isim V. yy. da, Kuzey Afrika'ya geçmeden önce on sekiz yıl kadar güney İspanya'da yaşayan Vandalların

¹³⁰ D.G.B.İ.T, II/372

¹³¹ bkz. el-Belâzurî, s.328 ; İbn Abdülhakem, s.201, D.G.B.İ.T, II/373

¹³² Bu atamanın tarihi hakkında görüş farklılıkları için bkz; Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara 2002, s.27

¹³³ D.G.B.İ.T, IV/27

¹³⁴ D.G.B.İ.T, IV/29

¹³⁵ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, s.147

adından türemiş olabilir.¹³⁶ İbnü'l Esîr, bu ismin buraya yerleşen ilk kavim olan Endülüş isminin Arapçalaştırılmış şekli olduğunu söyler.¹³⁷

Ayrıca Arap ıstılahında, İberya yarımadasının Hıristiyan dönemine İspanya, İslâmi dönemine de Endülüs denir. Günümüzde de bu isim İspanya'nın güneyinde deniz kıyısındaki coğrafi bölümü ifade eder.¹³⁸ İstahrî, Endülüs'ü altın ve gümüş madenleri bakımından zengin olan, geçmişinde birçok medeniyetin gelip geçmiş, Akdeniz, Fransa ve Rum denizi ile çevrilmiş bir bölge olarak tanımlar.¹³⁹

Fetihten itibaren coğrafi bölge olarak Endülüs kelimesi, yarımadaanın Fransa içlerindeki Septimania bölgesine kadar olan büyük bölümü hakkında kullanılmış, fakat zamanla Müslümanların toprak kaybı neticesinde daralan bir alan olmuş ve Gırnata Emirliği'nin topraklarına mahsus bir isim olarak kullanılmıştır.¹⁴⁰

Endülüs'ün fetih tarihi hakkında kaynaklarda iki rivâyet vardır. Birinci rivâyete göre Endülüs, 27/647 yılında Hz. Osman'ın emri ile ilk kez Abdullah b. Nâfi komutasında, ikinci rivâyete göre ise 92/711 yılında Târik b. Ziyad öncülüğünde fethedilmiştir. Kabul edilen görüş, 92/711 yılıdır.¹⁴¹ Bu dönemde Mûsâ b. Nusayr, Kuzey Afrika valisiydi. Bu vazifeye 86/705 tarihinde, Abdülmelik b. Mervan'ın son aylarında, Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan tarafından tayin edilmişti. Mûsâ bu bölgede fetihler yaparak Secûma, Sardunya ve Balear adalarını fethedip buralardan çok miktarda ganimet elde etti.¹⁴² Ayrıca Tanca'yı fethedip oraya Müslüman yerleşimi kurdu, ardından azadlısı Târik b. Ziyad'ı buraya vali tayin ederek Kayrevan şehrine geri döndü.¹⁴³ 91/711 yılında, Mûsâ b. Nusayr bu bölgeye bir keşif birliği gönderdi. Tarîf b. Malik komutasındaki bu birlik, Tarîf'in daha sonra kendi adıyla anılacak Tarîfa bölgesini fethetti. Bu seferden Müslümanlar bol miktarda ganimet ve çok sayıda esir kazandı. Ayrıca İspanya'nın bir fetih hareketine karşı koyma gücünün olmadığı, boğazın kolaylıkla geçilebileceği anlaşılmış oldu. Ayrıca Kral Rodrich'e kızgın olup

¹³⁶ Colan, G.S., el-Endelüs, Kahire, 1980, s.59; Özdemir, Mehmet, "Endülüs", D.İ.A., XI/211

¹³⁷ İbnü'l Esîr, IV/557

¹³⁸ Colan, G.S., s.60

¹³⁹ el-İstahrî, İbrahim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden, 1927, s.41-44

¹⁴⁰ Seybold, C.F., "Endülüs", M.E.B İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1977, IV/270

¹⁴¹ Özdemir, Mehmet, "Endülüs", D.İ.A., XI/211; bkz: Hamidullah, Muhammed, "Fethu'l-Endelüs fi Hilâfeti Seyyidinâ Osman seneti 27 li'l-Hicreti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1978, c. VII, sayı 1-2, s.221-225

¹⁴² el-Belâzurî, s.330 ; Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s.25,26

¹⁴³ İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve Ahbaruha*, Leiden, 1920, s.205; el-Belâzurî, s.330

ondan kızına yapılan kötülüğe karşı intikam almak isteyen Septe Kontu Julianus'un güvenilir olduğu anlaşıldı. Çünkü Julianus, Târik b. Ziyad ve Mûsâ'ya fetihler esnasında yardım etme sözü vermişti.¹⁴⁴

Neticede 92/711 yılında Târik b. Ziyad Endülüs'e gitmek için yola çıkmıştır. Julianus (Yulyan) Târik'a bir süre rehberlik yapmıştır. Boğazı geçen Târik, ulaştığı ilk kayalıklarda konakladı. Bu olaydan sonra bölgeye Târik Dağı manasında Cebel-i Târik denmiştir. Daha sonra Müslüman ordu, bölge kralı Rodrich'in ordusu ile savaşmıştır. Rodrich, Müslümanların boğazı geçtiğini haber alınca pek çok ırktan askerler toplayıp savaşa çıkmıştır. Târik, Rodrich'in ordusunu mağlup ettikten sonra Kurtuba şehrine kadar ilerlemiştir. Kurtuba'yı da fethedince bu fetih haberini Mûsâ'ya iletmış, Mûsâ'nın bu habere tepkisi olumsuz olmuştur. İzinsiz böyle bir iş yaptığı için Târik'ı eleştiren bir mektupla ona bekleme emri vermiştir.¹⁴⁵ İbn Kesir, Mûsâ'nın Târik'ı kışkandığını iddia eder.¹⁴⁶ Belâzurî ise Târik'in bu davranışının fitneye sebep olduğu gerekçesiyle böyle bir ikaz aldığını söyler.¹⁴⁷ Ayrıca Mûsâ'nın Târik'a kötü sözler söylediği de rivâyet edilir.¹⁴⁸

Mûsâ, 93/712 yılında yerine oğlu Abdullah'ı bırakarak Kayrevan'dan Endülüs'e gelmiş, Kurtuba'da Târik'la karşılaşmıştır. Târik, özür dilemiş ve birlikte fetihlere devam etmişlerdir.¹⁴⁹ 94/713 yılında Târik Toledo'yu fethetmiş ve burada Süleyman (a.s.)'a ait bir masayı ve tacı ganimet olarak ele geçirmiştir.¹⁵⁰

Öte yandan Mûsâ, Barcelona, Arbune ve buralara bağlı nahiyeleri fethetmiştir. Daha sonra oğlu Abdülaziz b. Mûsâ'yı Endülüs'e vali olarak bırakmış ve ganimetlerle beraber 96/715 yılında Şam'a dönmüştür.¹⁵¹

Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüs'ten ayrılması ile Endülüs'te valiler dönemi başlamıştır. Fetih sonrası başlayan dönemi Bernard Lewis şöyle yorumlar: "Endülüs'ün fethinin ardından Müslüman askerlerin çoğu İspanya'ya yerleşip İspanyol kadınlarla evlendi. Yeni idare hürriyetçi ve toleranslı göründü. Bizzat İspanyol

¹⁴⁴ Julianus'un yardımları ve Tarîf b. Malik seferinin sonuçları hakkında daha fazla bilgi için bkz: Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s.55,56

¹⁴⁵ İbn Abdülhakem, s.205 ; el-Belâzurî, s.331; İbn Kesîr, IX/83

¹⁴⁶ İbn Kesîr, IX/83

¹⁴⁷ el-Belâzurî, s.331

¹⁴⁸ İbn Abdülhakem, s.207 ; Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s.75 .vd.

¹⁴⁹ İbn Abdülhakem, s.207

¹⁵⁰ İbn Abdülhakem, s.207 ; et-Taberî, V/256

¹⁵¹ İbn Haldûn, *Kitabu'l-İber*, Beyrut, 1971, IV/117

tarihçiler, yeni idareyi memleketin kuzeyine hakim olan Frenk idaresinden daha üstün tutuyordu. Yeni idarenin başarısı, asillerden ve papaz sınıfından meydana gelen eski idareci sınıfı ortadan kaldırması, onların topraklarını fakirler arasına dağıtması ve bu sayede Müslüman İspanya'nın ziraî refahının sebebi olan küçük arazi sınıfını ortaya çıkarması idi. Bu yeni düzende serfler daha iyi bir durumda idiler. Burjuvazi ise büyük gruplar halinde İslâmiyet'i kabul edip Araplaşarak ortaya çıkan karışıklıklardan bir kurtuluş yolu buldu.”¹⁵² Berberîler ise fetihten sonra bir türlü sükûta ermediler. Hişâm döneminde de görüleceği gibi zaman zaman isyan ettiler ve hallerinden memnun olmadılar. Çünkü kaynaklarımız, Berberîlerden savaşlarda fazlaca yararlanıldığı halde bunun maddî karşılığının onlara verilmediğini kaydeder.¹⁵³

96/715 yılından, I. Abdurrahman'ın 138/756 yılında Endülüs Emevî Emirliğini kurmasına kadar geçen süre, Endülüs'te valiler dönemidir. İlk vali; Abdülaziz b. Mûsâ b. Nusayr'dır. Valiliği iki yıl sürmüştür ve hayırlı bir kimse olarak nakledilir. Birçok fetihler yapmıştır fakat fethedilen yerlerin isimleri kaynaklarda geçmez.¹⁵⁴

100/721 yılına kadar yen bir fetih hadisesine rastlanmaz. Bu yıl da vali Semh b. Malik Fransa'ya sefer düzenlemiş fakat şehit olmuştur. 102/721'de Anbese b. Suhaym vali olmuş ve Carcassonne ve Septimania şehirlerini fethetmiş, Lyon şehrinin fethi esnasında şehit olmuştur. Bundan sonraki en önemli sefer 112/730 yılında Endülüs valisi olan Abdurrahman el-Ğafikî'nin Gaule bölgesi seferidir.¹⁵⁵ 114/732 de Pireneler'i geçip Bordoeux şehrine yürüyen vali bu şehri ele geçirmiştir. Bunun üzerine yardım kuvvetleri ile beraber Charles Martel devreye girmiştir. İki ordu Poitiers mevkiinde karşılaşmış ve şiddetli bir savaş olmuştur. Ğafikî şehit olmuş ve Müslümanlar savaşı kaybetmiştir.¹⁵⁶ Şehitler yolu (Belâtüş-Şüheda) diye bilinen bu savaş hakkında Gibbon'un şu sözleri meşhurdur: “ Ren nehrini geçmek, Fırat'tan geçmekten zor değildir. Bu yüzden Arap donanmasının bir deniz savaşına girmeden Thames nehrinin ağzına kadar gitmesi mümkündür. Belki de şimdi Kur'an tefsiri,

¹⁵² Lewis, Bernard, Tarihte Araplar, s.147

¹⁵³ Atçeken, İsmail Hakkı, “Berberîler ve Hicri I. Asır İslâm Fetihlerindeki Rolü”, İstem, yıl:1, sayı:2, 2003 s.81-93

¹⁵⁴ İbn Haldûn, IV/118

¹⁵⁵ İbn Haldûn, IV/118

¹⁵⁶ Yıldız, Hakkı Dursun, “Abdurrahman el-Ğafikî”, D.İ.A, İstanbul, 1988, I/162 ; Atçeken, İsmail Hakkı, “Puvatya(Belâtu's-Şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma”, S.Ü.İ.F.D, sayı: VIII, s.243-264

Oxford okullarında okutuluyor ve kürsüleri, sünnet edilmiş bir halka Muhammedî vahyin gerçekliğin ve kutsallığını gösteriyor olacaktı.”¹⁵⁷

Bundan sonraki dönemde bazı fetih girişimleri olmuşsa da iç isyanlar ve toplumsal problemler ön plana çıkmıştır.¹⁵⁸

1.4. Bizans Bölgesi

Emevîlerin ağırlık verdiği bir fetih bölgesi de Bizans idi. Bu ülke Emevî devletinin kuzeybatısında yer alıyordu. O dönemde kendi içinde taht kavgaları yaşanmakta olmasına rağmen büyük ve güçlü bir devlet olarak Emevîlere tehlikeli bir rakip konumundaydı. H.42/662, 43/663 yıllarında Emevî ordusu Anadolu bölgesine seferler düzenlemiştir. İbn Kesîr 43/663 yılında İstanbul’a kadar ulaşıldığını rivâyet etmiştir.¹⁵⁹ Oysa İstanbul’un ilk askeri kuşatmasının tarihi 48/668 yılı olarak kabul edilmiştir.¹⁶⁰ 44/664 yılında Abdurrahman b. Halid b. Velîd yine Bizans bölgesine sefere gitmiş, aynı yıl Bişr b. Ertad Akdenizde seferler düzenlemiştir. Bu iki komutan düzenli olarak 46/666 yılına kadar seferlerine devam etmişlerdir. Taberi 43/663 yılında Bişr b. Ertad’ın İstanbul’a kadar ulaştığını rivâyet etmiştir.¹⁶¹

48/668 yılında Ebû Abdurrahman el-Külebi komutanlığında Müslümanlar kışı Antakya’da geçirmiştir. 49/668 yılında ise Malik b. Hubeyra es-Sekunî Anadolu’nun doğusuna sefere gitmiş, ayrıca Yezid b. Muâviye İstanbul’a kadar ulaşılan bir sefer düzenlemiştir. Yezid’in komutanlığında İstanbul’un kuşatıldığı bu sefere Sahabeden İbn Abbas, İbn Ömer ve Ebu Eyyûb da katılmışlardır.¹⁶²

50/669 da Bişr b. Ertad ve Süfyan b. Avf yine Anadolu üzerine seferler düzenlemiştir. İbn Kesîr devam eden bu sefer sonunda 52/671 yılında Süfyan’ın şehit olduğunu rivâyet etmiştir. 53/672 yılında Abdurrahman b. Ümmü’l-Hakem es-Sekafi liderliğinde Bizans bölgesine bir sefer düzenlenmiş, ayrıca, Cünâde b. Ebî Ümeyye

¹⁵⁷ Gibbon, Edward, *The Decline And Fall of the Roma Empire*, Ed: J.B.Burrry, London, 1914, VI/52’den nakleden: Bernard Lewis, *Müslümanların Avrupa’yı Keşfi*, çev.: İhsan Durdu, İstanbul 2000, s.162

¹⁵⁸ Özdemir, Mehmet, *”Endülüs”*, D.İ.A, XI/212

¹⁵⁹ İbn Kesîr, VIII/46-47

¹⁶⁰ D.G.B.İ.T. , II/304

¹⁶¹ et-Taberî, IV/137

¹⁶² et-Taberî, IV/173

komutasında Rodos adası fethedilmiştir. Fetihden sonra bu adada Müslümanlardan bir grup ikamet ettirilmiş, bu durum Yezid dönemine dek sürmüştür.¹⁶³

56/675 yılında Cünâde b. Ebi Ümeyye kışı Anadolu'da geçirmiş, Yezid b. Semüre Akdeniz'e sefere gitmiş, 57/677'de Abdullah b. Kays, 58/678'de Malik b. Abdullah el-Hasamî komutalarındaki ordularla Bizans'a sefere gitmişlerdir.¹⁶⁴ Muâviye dönemine rastlayan bu akınların genel amacı fetih değil, yıpratma olmuştur. Muâviye döneminde yaz ve kış aylarında yılda iki kez seferler düzenlenmiş, bu seferlerde Şam ordularından yararlanılmıştır. Ayrıca Muâviye'nin donanmaya da önem verdiği görülmektedir.¹⁶⁵

Muâviye'den sonraki süreçte Bizans seferleri iç problemler nedeni ile sekteye uğramıştır. 66/685 yılına gelindiğinde devletin içinde bulunduğu zor şartlar yüzünden, halife Abdülmelik b. Mervan Bizans ile antlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Bizans'tan gelen zararları önlemek için bu ülkenin imparatoruna hediyeler göndermiş, fakat Bizansın savaş hazırlıklarına girişmesi ve Şam'daki Müslümanlara saldırması ile 70/689 yılında antlaşma yenilenmiştir.¹⁶⁶

İlerleyen yıllarda Bizans'ın barış antlaşmasını yeniden bozması ile, Mesleme b. Abdülmelik bu bölgeye akınlara başladı. Bizans devletinin gücüne karşılık bu seferden önce halife Abdülmelik b. Mervan halka bir konuşma yaparak herkesi bu savaşa katılan askerlere destek vermeye davet etti. Etkileyici bir konuşma ile halka ve askerlere destek veren halife, Mesleme b. Abdülmelik ve beraberindeki bir orduyu Bizans'a gönderdi. Mesleme, Bizans bölgesinde aylar süren savaşlarda başarılar elde etti.¹⁶⁷ Bu savaş 76/694 yılında başlamıştı.¹⁶⁸ Bu yıldan itibaren her yıl düzenli akınlar başladı. Bu seferlerde bazen yenilgi oluyor ama genelde bol miktarda esir ve ganimet elde ediliyordu.¹⁶⁹

86/705, 87/705-706 yıllarında Mesleme Bizans'a yaptığı seferlerde Bulak, Ahrem, Pons, Kumaykum kalelerini fethetmiş ve çok sayıda esir ele geçirmiştir.

¹⁶³ et-Taberî, IV/214

¹⁶⁴ İbn Kesîr, VIII/81,82

¹⁶⁵ D.G.B.İ.T., II/305

¹⁶⁶ Mes'udî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin, *Mürücu'z-Zeheb*, thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1987, III/106

¹⁶⁷ İbn Asem, IV/122

¹⁶⁸ Ferrûh, Ömer, s.147

¹⁶⁹ D.G.B.İ.T., II/375

90/708 yılında Mesleme b. Abdülmelik ve Abbas b. Velîd fetihlere devam etmişlerdir. Bu esnada Rumlar deniz komutanı Halid b. Keysan'ı esir almışlar fakat daha sonra Jüstinyanus onu halife Velîd b. Abdülmelik'e iade etmiştir.¹⁷⁰ Bu yıl, Mesleme Tuvana'yı fethetmiştir.¹⁷¹

93/711 yılında Abbas b. Velîd ve Mesleme Anadolu içlerinde seferlere devam etmiş, Abbas yeni kaleler fethederken Mesleme de Malatya bölgesini fethetmiştir.¹⁷² Bu yıl da her iki kumandanın İstanbul'a ulaşip orada bir cami yaptırdığı rivâyetine İbn Kesîr haricinde diğer kaynaklarda rastlanmamıştır.¹⁷³ Philip Hitti, bu rivâyeti Mesleme'nin başarısız faaliyetlerinden geriye kalan ve O'nun sonsuz gayretine ve hırsına bağlı olarak ortaya çıkmış olan bir efsane olarak değerlendirmiştir.¹⁷⁴ İlerleyen yıllarda Anadolu içlerinde Yalvaç, Amasya ve Ereğli fethedilmiştir.¹⁷⁵

98/716 yılında halife Süleyman b. Abdülmelik, Mesleme komutasında bir orduyu İstanbul kuşatmasına gönderdi. Başarısızlıkla sonuçlanan bu kuşatmada Mesleme büyük bir oyuna getirilmiştir. Olay kısaca şöyle gerçekleşmiştir: Mesleme Anadolu içlerine ilerlerken imparator Jüstinyanus'un ölümü üzerine İstanbul'a gitmekte olan Leon (Alyon) isimli bir liderle karşılaşip onunla sözde ittifak yapar. Fakat bu şahıs İstanbul önlerine kadar gidildiğinde Mesleme'ye bu şartlarda Bizans'ı yenemeyeceğini fakat bütün gıda maddelerini imha ederse Bizans'ın geri çekildiklerini zannedip gevşeyeceğini söylemiştir. Mesleme buna inanır ve bütün gıda maddelerini imha eder. Ardından Bizans'ın ağır saldırısı ile karşılaşır. Alyon'un hilesi ortaya çıktığında iş işten geçmiştir. Müslüman askerlerin günler süren zorluklarla mücadelesi, Ömer b. Abdülaziz'in halife olup kuşatmayı kaldırmasıyla son bulmuştur.¹⁷⁶

111/729 ve 112/730 yıllarında Muâviye b. Hişâm Anadolu içlerinde seferler yapıp Malatya civarında kaleler fethetmiş, aynı yıllarda Sâit b. Hişâm da Anadolu'ya seferler yapıp Kayseriye'ye kadar ulaşmıştır.¹⁷⁷

¹⁷⁰ İbn Kesîr, IX/77

¹⁷¹ İbn Asem, IV/134

¹⁷² Zehebî, VI/258

¹⁷³ İbn Kesîr, IX/88

¹⁷⁴ Hitti, Philip, *History of The Arabs*, New York, 1968, s.204

¹⁷⁵ D.G.B.İ.T., II/390

¹⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, VII/45 ; İbnü'l-Esîr, V/27

¹⁷⁷ İbn Kesîr, IX/303

Geleneksel hale gelen bu Bizans seferleri devam etmiş, 113/731 yılında Abdülvehhab b. Buhd şehit olmuş, aynı yıl Muâviye b. Hişâm Anadolu içlerine sefer yapmıştır.¹⁷⁸ Bundan sonra 120/740'lı yıllara kadar Anadolu içlerine seferler sürmüş, bu seferler her yıl değişik bölgelere yapılmıştır. Bu seferlerde Müslümanlar, Mesleme liderliğinde çok miktarda ganimet elde etmiş, fakat toprak elde edememişlerdir. Diğer yandan denizde süren seferlerde de fazla başarılı sonuçlar alınamamıştır.¹⁷⁹

1.5. Ermeniyye, Azerbaycan Ve el-Cezîre Bölgesi

Ermeniyye bölgesi, es-Sîsecan ve Arran şehirlerinde oluşan birinci Ermeniyye, Cürzan şehrinden oluşan ikinci Ermeniyye, Büsfirrecan, Debil, Siractayr ve Bağrevend şehirlerinden oluşan üçüncü Ermeniyye, Kalikala, Hilad, Erciş ve Bacuneys şehirlerinde oluşan dördüncü Ermeniyye olarak dört bölgeden oluşmuştur. Azerbaycan ise Bacervan, Meymes, Nerir, Serat gibi şehirlere ihtiva eden bir bölgedir.¹⁸⁰ el-Cezîre ise Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan Rebîa ve Mudarlıların bulunduğu bölgedir. Kaynakların çoğuna göre Ermeniyye, Azerbaycan ve el-Cezîre bölgesinin valisi tek kişidir. Bu bölgeler kısaca Kafkasya bölgesi olarak isimlendirilmiştir.¹⁸¹

42/662 yılında Müslümanlar Lân şehrine gazalar düzenleyip burada komutanlardan çoğunu öldürüp ganimet elde ederek dönmüştür.¹⁸² Yine Muâviye döneminde, Abdülaziz b. Hatim bu bölgeye gelerek harap olan Berzea, Beylekan ve Neşeva şehirlerini imar etti. Yıkılmaya yüz tutan bu şehirlerde onarım faaliyetlerinde bulundu.¹⁸³

84/703 yılında Muhammed b. Mervan bu bölgelere sefer düzenledi. Kendisi Ermeniyye valisi olarak tayin edilmiştir. İlk görevi ise o sıralarda bölgede çıkan isyanı bastırmak olmuştur. İbn Kesir bu valinin Ermeniyye'de bir çok kiliseyi mescide çevirdiğini ve birçok kent ve kasabaya el koyduğunu rivâyet etmiştir.¹⁸⁴ Belazûri'ye

¹⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, VII/157

¹⁷⁹ D.G.B.İ.T., II/423

¹⁸⁰ el-Belâzurî, s.278,468

¹⁸¹ Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s.65

¹⁸² İbn Kesir, VIII/24

¹⁸³ el-Belâzurî, s.293

¹⁸⁴ İbn Kesir, IX/88

göre, Muhammed b. Mervan isyanı bastırdıktan sonra isyancıları Hılât şehrinde bir kiliseye güzel vaatlerle toplayarak onları yaktırmıştır.¹⁸⁵

Emevîler döneminin yoğun fetih faaliyetlerinin gerçekleştirildiği Velîd döneminde bu bölgeye seferler yapılmıştır. 89/707 yılından itibaren Mesleme b. Abdülmelik Kafkasya bölgesine seferler düzenlemiştir. Mesleme'nin bu bölgede rakibi Hazarlar olmuştur. Mesleme bu bölgelerde Velîd zamanında herhangi bir toprak elde edememiştir.¹⁸⁶ Buna karşılık Zehebî, 95/714 yılında el-Bâb şehrinin Mesleme tarafından ele geçirildiğini söyler.¹⁸⁷ 101-105/720-724 yıllarında bu gölgede el-Hâris b. Amr et-Tâî, Rüstak ve Hasmedan şehirlerini fethetmiştir. Ardından vali olan el-Cerrah b. Abdullah ise daha önceden fethedilmiş yerlerde ölçü ve tartı ile ilgili düzenlemeler yapmıştır. Ardından Hazar bölgesine girmeyi başardı ve burada uzun mücadelelerde bulunmuş ve şehid olmuştur.¹⁸⁸ Bu olaylar Hişâm dönemine rastlar. Hişâm halife olduğunda el-Cerrah'ı görevinde bırakmıştır. Bu savaşlar esnasında Cerrah, Belencer'de önemli bir mücadele vermiş ve Hazarları mağlup etmiştir. Bu zafer sonucu toplam otuz bin dinar ganimet kazanıldığı ve her bir askere üç yüz dinar pay düştüğü rivâyet edilmiştir. Bu olaydan sonra Cerrah, Belencer melikini ve ailesini o bölgede bir haberci olmak üzere bırakıp Vebender'e gitmiştir. Türklerle yapılan bu savaş, Yezid b. Abdülmelik'in vefat edip Hişâm'ın iş başına geldiği günlere rastlar. Bu bölgede Cerrah, casus olarak bıraktığı Melik'ten kendisine saldırmak üzere bulunan bir ordunun hazırlandığı haberini alınca, Cerrah, halife Yezid'den yardım istemiş Yezid'in ölümü üzerine bu yardımı Hişâm yerine getirmiştir.¹⁸⁹

Bu döneme kadar bazen seri bazen kesintili bir şekilde süren Emevîlerin Kafkasya fetihleri, Hişâm b. Abdülmelik zamanında da yoğun bir şekilde devam etmiştir. Ne var ki Hişâm dönemi, bu fetihlerin Emevîler zamanındaki son belirgin dönemi olmuştur. Abbâsî ihtilalinin yoğunlaşması ile fetihler kesintiye uğramıştır. Fakat düzenli bir fetih siyasetinden söz edilemese bile, merkezde birtakım çekişmeler ve sorunlar yaşanırken, bunların yansımalarının etkisi gözardı edilemese de küçük

¹⁸⁵ el-Belâzurî, s.294

¹⁸⁶ D.G.B.İ.T., II/389

¹⁸⁷ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târihü'l- İslâm*, Beyrut, 1993, VI/263

¹⁸⁸ el-Belâzurî, s.294

¹⁸⁹ İbn Asem, IV/262; İbnü'l-Esîr, V/140

çapta birliklerin ordunun durumuna göre seferlere devam ettikleri, kaynaklarımızın fetihler ile ilgili aktardığı bilgilere uygun düşmektedir.

el-Cerrah b. Abdullah'tan sonra bu bölgeye Mesleme b. Abdülmelik vali olarak atanmıştır. Kendisi daha önceden bu bölgelerde komutanlık yapmıştı. Mesleme, Şervanşah, Liranşah, Taberseranşah, Ceranşah ve Maskat emirleri ile barış yapıp el-Bâb şehrini fethetti. el-Bâb'ın fethi için kaleye kapanan Hazarlarla Mesleme uzun bir mücadele vermiş ve nihayet sarnıçlarına pislik karıştırmak sureti ile kaledekileri susuz bırakmış, kaçmalarını sağlamış ve kaleyi zaptetmiştir.¹⁹⁰

Belâzurî'ye göre bu bölgeye Mesleme'den sonra Said el-Cureşî, iki yıl sonra da Mervan b. Muhammed vali olarak atandı. Mervan b. Muhammed o vakte kadar Mesleme ile aynı yıllarda Azerbaycan bölgesinde fetihler yapmıştı.¹⁹¹ Mervan bu bölgelerde vergiler ile alakalı düzenlemeler yapmış ve bazı şehirleri fethetmiştir.

Hazar ülkesine savaş açan Mervan, Useyd b. Zafir komutasında bir ordu ile Hazar ülkesinde bulunan Slavlara saldırıp 20.000 aileyi esir almıştır.¹⁹² Bu olaydan sonra Hazarların lideri korku ve endişeye kapılmış, Mervan ise asıl hedefi olan bu lidere ulaşmak için elçi göndermiştir. Bu elçi vasıtası ile Hazar lideri Müslüman olduğunu bildirmiş, böylece Mervan onun, bulunduğu yerde lider olarak kalmasına izin vermiştir. Bunun ardından Hazar lideri ile Mervan arasındaki düşmanlık son bulmuştur.¹⁹³

Mervan daha sonra Serîr bölgesine saldırıp birçok kaleyi fethetti. Serir bölgesinin lideri, Mervan ile her yıl 500 köle, 500 cariye vermesi ve el-Bâb şehrindeki ambarlara gönderilecek 100.000 müd hububat karşılığında anlaşma yapmıştır.¹⁹⁴

Bunun ardından Mervan düzenli fetihlere devam etmiştir. Zirikiran, Şendan, Taberseranşah ve Filanşah emirleri ile belli bir miktar vergi karşılığında anlaşmış ve o bölgeleri kontrol altına almıştır. Fakat Hamzin bölgesi halkı anlaşmayı kabul etmemiştir. Bunun üzerine Mervan bir ay boyunca kalelerini kuşatıp şehri yakıp

¹⁹⁰ el-Belâzurî, s.296; İbn Asem, s.282

¹⁹¹ el-Belâzurî, s. 473, 297

¹⁹² el-Belâzurî, s. 297

¹⁹³ el-Belâzurî, s. 297; İbn Asem, IV/289 vd.

¹⁹⁴ el-Belâzurî, s. 298

yıkılmış ve nihayet halkı vergi ödemeye mecbur etmiştir. Bu fetihler birbirine benzer şekillerde Abbâsî devleti kuruluncaya kadar bu bölgede devam etmiştir.¹⁹⁵

2. Emevîler Dönemi İhtida Olayları

2.1. Irak Bölgesi'nde İhtida Olayları

Irak bölgesi ihtida başlığı altında incelenecek ve bu konuda, Emevîler döneminde fethedilmiş bölgelerde İslâm'ı kabul konusuna değinilecektir. Daha önce görüldüğü gibi bu bölge Horasan, Hind ve Çin bölgeleridir. Klasik kaynakların, Türklerin, Hindlerin ve Çinlilerin ülkesinde ulaşılabilen bölgelerdeki halkın İslâm dinine nasıl bir yaklaşımda buldukları konusunda, diğer bölgelerle ilgili rivayetlere nisbeten daha çok bilgiye yer verdiği tespit edilmiştir.

Emevîler döneminde fethedilen Maverâünnehir bölgesi Türklerin yaşadığı, mahallî idarelerle yönetilen bir bölge idi. Bu bölgenin insanı din konusunda komşu bölge İran'a göre daha serbest idi. İran'da ise o dönemde mezhep farklılıkları din adamları tarafından cezalandırmalara sebep olmaktaydı.¹⁹⁶

İslâm'ın yayılmaya başladığı yıllarda Maverâünnehir'de birçok din bulunmaktaydı. Budizm, Mecusilik, Maniheizm, Hıristiyanlık bunlardandır. Çin belgelerinde ise, Maverâünnehir halkının İslâm'dan önce Budist olduğu belirtilmektedir. Bu bölgede var olan Mecusilik ile İran'da var olan Mecusilik ise farklı özellikler taşımakta idi.¹⁹⁷

Türklerin İslâmiyet ile ilk tanışma evreleri gözlem ve duyum şeklinde gelişmiştir. Bu sebeple bazı Müslüman yöneticilerin İslâm'ın fetih ilkeleri ile bağdaşmayan davranışları çoğu kez Türkler üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Bu sebeple ilk yıllarda bu bölgede toplumsal bir ihtida gerçekleşmemiştir.¹⁹⁸ Gerçi ilk kez karşılaşılan ve ne olduğu bilinmeyen bir dine biraz temkinli yaklaşmak normaldir ama uygulanan fetih siyaseti bu temkin süresinde etkili olmuştur. Bu konuya yeri geldiğinde daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

Fetihlerin başladığı ilk dönemlerde, örneğin Belh, Kuhistan şehirleri hakkında kaynaklarımız buraların cebren elde edildiğini belirtir. Öyle ki örneğin 54/673 yılında

¹⁹⁵ el-Belâzurî, s. 300

¹⁹⁶ Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s.195

¹⁹⁷ Kurt, Hasan, "*Maverâünnehir'e İslâm'ın Girişi*", *Türkler*, s.280

¹⁹⁸ Kurt, Hasan, a.g.m., s.281

Ubeydullah'ın Türk hükümdarının karısının ziynetlerini dahi ganimet edindiği kaydedilmiştir.¹⁹⁹ Bu bilgilerdeki buna benzer ayrıntıların gerçekliği tartışılabilir. Ama tüm bunların yansıtmaya çalıştığı, ilk dönemdeki barışçıl olmayan ilişkilerin bir gerçek olduğu açıktır. Kimi seferler Müslüman orduları tarafından bir zafer olarak algılanmıştır. Yezid b. Mühelleb'in Cürcan bölgesinde dinden çıkanlarla savaşıp çok miktarda ganimet elde etmiş olması bu kabildendir. Nitekim kendisi bunu halifeye övünerek bir mektup ile bildirmiştir.²⁰⁰ Bu durum gerçekten askeri bir zaferdir ama karşı tarafın gözünden bakıldığında halk bu yeni gelen savaşçıların dinine pek ısınamamıştır.

Kuteybe b. Müslim'in fetihlerinin bu bölgede yeni bir dönemin başlangıcı olduğu kabul edilir. Çünkü Kuteybe, daha önceki Horasan valilerinden farklı olarak, Maveraünnehir'de siyasî hakimiyetle birlikte İslâm'ın öğretilmesine de önem vermiştir.²⁰¹ Bu anlamda ilk göze çarpan faaliyet Semerkand fethinden sonra gerçekleşmiştir. Kaynaklarımıza göre Kuteybe şehre bir mescid inşa etmiş, burada hutbe irad etmiş, namaz kılmıştır. Ardından bütün putları yaktırmıştır. Bu yakılma esnasında Türkler ve Mecusiler ağlamışlar, engel olmak istemişler, Kuteybe ise onlara; bu bölgelere ne şekilde olursa olsun bir miktar asker bırakacağı yönünde kararlı ama yıkıcı olmayan bir duruş sergilemiştir.²⁰² Bir Müslüman nazarında bu tarihi olay bir kahramanlık hadisesidir ama karşı taraf açısından, yıllardır olağanüstü gücüne inandıkları kutsal varlıkların böyle imha edilmesi ilk anda olumsuz bir davranıştır. Herhangi bir mücahid benzeri bir faaliyette bulunduğu ortaya çıkan sonucu objektif olarak düşünebilmeli, yeri geldiğinde karşı taraf gözüyle bakabilmelidir. Kuteybe'nin başarısı bu noktada başlamıştır.

Kuteybe, İslâm'ın kabulünün zorla olmayacağını görüp Maveraünnehir Türkleri ile dostça ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Buhara'nın fethedilmesinin ardından kendi içlerinden birini o bölgeye idareci olarak bırakması bu sebeptendir. Bu noktada gerçekten Kuteybe isabet etmiş, bu lider Müslüman olmuş ve ardından Buhara'da İslâm bu olayla yayılmaya başlamıştır. Ayrıca Kuteybe Buhara eşrafından bazı

¹⁹⁹ İbn Kesîr, VIII/67

²⁰⁰ Bek, Muhammed Hudari, s.179

²⁰¹ Kurt, Hasan, a.g.m., s.282

²⁰² İbn Kesîr, IX/85

kimselerle de samimiyet ve dostluk kurmuş, bunlardan biri olan Dihkan Hîne Müslüman olarak Ahmed adını almıştır. Bu durumun da halk üzerindeki olumlu etkisi tartışılmaz.²⁰³

Kuteybe, Çin hükümdarı ile karşılaştığı zaman da onu İslâm'a davet etmiştir. Ayrıca elçiler vasıtası ile Müslümanların yaşam tarzları hakkında Çin hükümdarını bilgilendirmiş ama o İslâm'a girmemiştir.²⁰⁴ Kaynaklarımızda Çin halkından her hangi bir ihtida olayına rastlanmamıştır.

110/730 yılında Horasan valisi Eşres b. Abdullah, Semerkand ve Maverâünnehir bölgesinde zımmîleri İslâm'a davet etmiş, onlar da kabul ederek çoğu Müslüman olmuştur. Fakat ihtidanın akabinde haraç vergisinin azalması karşısında Eşres bu insanlardan yeniden haraç almaya kalkmış, bu yüzden aralarında savaş vuku bulmuştur. Ama bu insanlar İslâm'dan dönmemiştir. Aynı yıl Kurder bölgesinde halk irtidat etmiştir. Kaynaklarımız bunun sebebinden veya sonrasında İslâm'a dönüp dönmediklerinden söz etmemiştir.²⁰⁵

Bu yıllarda Kemerce bölgesinde halk Müslüman olmuş, hatta Türk liderin Araplara karşı bölgede açmak istediği bir savaşta Müslümanların lehine bir tutum sergilemişlerdir.²⁰⁶

Câhız, bir Türk liderle Cüneyd b. Abdurrahman isimli bir fatih arasında geçen konuşmayı nakletmiştir. Her iki komutanın da sergilediği tavır açısından önemli olan bu karşılaşmada Türk lider, Arap askerlere liderleri ile görüşmek istediğini bildirmiştir. Cüneyd bunu kabul etmiş, iki lider baş başa görüşmüştür. Türk lider Cüneyd'e zina eden bir kişiye nasıl hükmettiklerini sormuş, o da İslâmî kuralları olduğu gibi anlatmış, Türk lider cevabı beğenmiştir. Ardından iftira eden ve hırsızlık yapanlar hakkında ne yaptıklarını sormuş, aldığı cevapları beğendiğini belirtmiştir. Bu olayın sonunda bu liderin İslâm'a girip girmediği konusunda bir bilgi verilmemiştir.²⁰⁷ Fakat Cüneyd burada tebliğini en iyi şekilde yapmıştır.

²⁰³ Kurt, Hasan, a.g.m., s.282

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, V/5; İbn Kesîr, IX/140

²⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, VII/135; İbnü'l-Esîr, V/154,

²⁰⁶ İbnü'l-Esîr, V/151

²⁰⁷ el-Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Hilafet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev.: Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, s.85 vd.

Horasan ve Maverâünehir bölgesine Emevîler dönemi boyunca göç akınları olmuş, bu göçlerden evvel oradaki ilk Arap nüfusun çekirdeğini fethedilmiş bölgelere yerleşen askerler oluşturmuştur. Bunun ardından Arap unsurlar kimi bölgelerde azınlık kimi bölgelerde çoğunluk olmak üzere bu bölgeye yerleşmişlerdir.²⁰⁸ Konumuz bu bölgelerdeki iskân olmamakla beraber nüfus dağılımının bazı etkilerini göz ardı etmemek gerekmektedir. Horasan etnik ve kültürel açıdan Türkler ve İranlılardan oluşmaktaydı. Fetihlerden sonra buna Arap kültürü de eklenmiş, bu durum bölgedeki hareketliliği arttırmıştır. Dînî açıdan ise, daha önce belirttiğimiz gibi buralarda zaten var olan Budizm, Maniheizm gibi dinlere bir yenisi eklenmişti. Bu dini getiren kişiler, İslâm'ı yaymak amacıyla olmuşlardır. Ama mücahidlerin vergiler konusunda yerli halka sık sık zorluklar çıkarması ve elde ettikleri ganimetler çoğu kez onları asıl hedeflerinden saptırmıştır. İbnü'l-Esîr bu durumu şöyle nakleder: Müslüman Araplar'a hitaben İran'lı bir kişi, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında gerçekten hayırlı ve üstün kişiler olduklarını ama zamanla bu durumun cimrilik, ihanet ve hilekârlığa dönüştüğünü söylemiştir.²⁰⁹ Yerli halkı rahatsız eden bu tutum ve davranışların İslâm dininden değil şahıslardan kaynaklandığının yerli halk farkındadır. Dolayısı ile bu durum isyanlara sebep olmuş olmakla beraber²¹⁰ insanların İslâm'ı kabul edip etmemelerinde de etkili olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz döneminde Müslüman olanların sayısının kat kat artması²¹¹ da bunun göstergesidir. Ömer b. Abdülaziz imanın bir kabullenme işi olduğu düşüncesi ile bölgeye alim kişiler gönderip Kur'an öğretilmesini sağlamıştır. Kur'an öğreten bu kişiler yaptıkları işlerden para almamıştır.²¹² Bu durum İslâm'ın aslının halk arasında iyice anlaşılmasını sağlamıştır. Aynı dönemde Hıristiyan rahiplerin İslâmiyet'e karşı cevap niteliğinde risaleler hazırlama çabasına girmesi, bu dönemde ihtida olaylarının önceki dönemlerdekine nazaran daha yoğun olduğunu göstermektedir.

²⁰⁸ Athmina, Khalil, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskanı", çev.: Saim Yılmaz, Sakarya Ü.İ.F.D., sayı:2, 2002, s.204

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, III/17

²¹⁰ Varol, M. Bahaüddin, "İlk Dönem İslâm Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi", S.Ü.İ.F.D., Konya, 2004, sayı:18, s.122 vd.

²¹¹ Özaydın, Abdülkerim, a.g.m., "Türkler", s.282

²¹² Arnold, T. W., *İntişar-ı İslâm Tarihi*, Ankara, 1971, s.304

Bu bölgelerde halk mahalli idarelerce yönetilmektedir. İslâm'ın bu bölgede meydana getirdiği bir değişiklik de Cuma namazı ve cemaat anlayışı olmuştur. Böylelikle şehir hayatına intibak hızlanmıştır. Cami, Müslüman Türk şehirlerin merkezi olunca, çevresinde İslâm alimleri ile birlikte tahsil müesseseleri açılmıştır.²¹³

Camilerin fetihlerin hemen ardından açıldığı doğrudur ama cemaat ve dînî eğitim anlayışının geliştiği bir toplumsal dönüşümü sağlamak uzun yıllar gerektirir. Yine de Emevîler döneminde bu bölgede İslâm yayılmış, halktan ve hükümdarlardan Müslüman olanlar olmuş, bunlar kimi yerlerde azınlık kimi yerlerde çoğunluğu oluşturmuştur. İhtida olaylarından “bölge halkı” diye söz eden kaynaklarımızda sayısal değerlere rastlanmamıştır.

Öte yandan klasik kaynaklarımızda Sind diye geçen Hindistan bölgesinde de ihtida olayları görülmüştür. Hindistanlıların İslâm'dan önce ve İslâmî dönemde Araplarla ticarete dayalı ilişkileri vardı. Aynı şekilde Türklerle de ilişki içindeydiler. Bu durum onların İslâm dini ile, kendi bölgeleri fethedilmeden önce tanışmalarını sağlamıştır. Müslümanların davranış biçimleri hakkında gelen haberler, Hind bölgesinde halkın İslâm hakkında fikir sahibi olmasını sağlamıştır. Fetihlerle beraber hemen İslâm'ı kabul eden bu halkın, fetihlerden önce İslâm hakkında olumlu fikirleri mevcuttu.²¹⁴

Bu bölgede İslâm genel olarak fetih, ihtida ve göçler yolu ile yayılmıştır. Ancak bunlardan ihtida faktörünün rolü büyüktür. Muhammed b. Kasım es-Sekaff'nin fetihlerden sonraki davranışları, bu dini cazip hale getirmiştir. Ömer b. Abdülaziz Hindu Racalara mektup göndermiş, ihtida ederlerse Müslümanlarla aynı haklara kavuşacaklarını bildirmiş, bunun üzerine bazı Racalar Müslüman olmuşlardır.²¹⁵ 99/718 yılında kendisini Hind Meliki olarak ifade eden bir lider, Ömer b. Abdülaziz'e nezaket dolu bir mektup yollamış ve “Bize İslâm'ı anlatacak ve öğretecek birini gönderirseniz memnun olurum” diye talebini dile getirmiştir.²¹⁶ Bu ifade o bölgede Müslümanların bulunduğunu ve bu kişilerin dinlerini daha iyi öğrenmek istediklerini gösterir.

²¹³ Esin, Emel, *Türk Kültür Tarihi, İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara, 1985, s.13

²¹⁴ Abdullatif, Abdüşşâfi Muhammed, a.g.e., s.445

²¹⁵ Nizamî, K.A., “*Hindistan*”, D.İ.A., İstanbul, 1998, XVIII/85

²¹⁶ İbnü'l-Cevzî, VII/45

2.2. Şam Bölgesi'nde İhtida Olayları

Şam bölgesi aynı zamanda hilafet merkezi olduğundan, bu bölge zaten Müslümanların yaşadığı bir bölge idi. Burada yaşayan gayrimüslimlerin zaman içinde ihtida etmiş olduklarını düşünebiliriz. Fakat bu konuda doğrudan bir bilgiye rastlamadık. Burada asıl bahsedeceğimiz konu sınır bölgeleridir. Hz. Ömer devrinden beri bu bölgelerde Müslüman varlığı söz konusu olmakla beraber bu durum seferler yapıp geri dönen askerlerden öteye gidememiştir.²¹⁷

84/ 704 yılında Abdullah b. Abdülmelik b. Mervan, yaz ordusunun başında bu bölgede sefere çıkmış, Antakya geçidini geçerek Masisa şehrine ulaşmıştır. Burada bulunan eski bir kaleyi yeniden bina etmiş, oraya asker yerleştirmiştir. Kalenin üzerine bir de cami yaptırmıştır. Bundan sonraki dönemlerde burası kış seferleri için kullanılır olmuştur. Ömer b. Abdülaziz halife olduğu zaman buraya bir cami ve sarnıç yaptırmıştır.²¹⁸ Bu kalenin bulunduğu yerdeki bölge halkında veya Adana ve Antakya halkında ihtida olaylarının gerçekleştiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.3. Kuzey Afrika, Mısır ve Endülüs Bölgelerinde İhtida Olayları

Mısır bölgesi Hz. Ömer zamanında fethedilmiş, gerek Müslüman olanlara gerekse eski dinini muhafaza edenlere uygulanması gereken statü yerine getirilmiştir. Bundan sonra da elbette ihtida olayları görülmüştür fakat kaynaklarımızda bu bilgilere rastlanmamaktadır. Buna rağmen başlığa dahil edilmesinin sebebi Emevî tarihi araştırmalarında bu üç bölgenin tek başlıkta incelenmesidir.

Kuzey Afrika bölgesine gelince, bu bölge meşhur komutan Ukbe b. Nafi'nin fetihleriyle İslâm topraklarına katılmıştır. Ukbe burada Berberîlere karşı sağladığı galibiyetten sonra Müslüman askerleri yerli halkın isyanlarına karşı emniyete almak için ikamet edebilecekleri bir yer kurmayı planladı ve Kayrevan'da vahşi hayvanların bulunduğu bir bölgeyi seçip imar etti. Şehir kurulurken ilk işi bir mescid inşa etmek olmuştur. Şehre bir caminin inşası o bölgenin İslâm toprağı olduğuna dair bir simge olmuştur. Ukbe'nin bu bölgedeki fetihleri sayesinde pek çok Berberî Müslüman

²¹⁷ el-Belâzurî, s.234

²¹⁸ el-Belâzurî, s. 237

olmuştur. İslâm'dan etkilenen Berberîler topluluklar halinde ihtida etmişlerdir. Ukbe'nin asıl amacı daha uzak bölgelere ulaşmak olmuş, bunun yolunun da Ifrikiyye bölgesinin İslâmlaşmasından geçtiğini düşünerek, İslâm'a geçmelerini sağlamak için Berberîler'e son derece iyi davranmıştır.²¹⁹ Bu bölgede Berberîler Ukbe'ye karşı itaatkâr davranmışlar, neticede birçoğu da İslâm'a girmiştir. Fakat bunlar genelde şehirde yaşayanlardır. Dağlık kesimlerde ise ihtida olayları uzun yıllar gerçekleşmemiştir. Zaman zaman Berberîler isyanlara kalkışmıştır.²²⁰ Berberîler arasında kimileri eski dininde kalmış, kimileri cihada katılmışlardır. Sonuçta Berberîlerin İslâm'a girmeleri diğer bölgelere nisbeten çabuk gerçekleşmiştir. Bunun sebebi, burada savaşa gelen birçok mücahidin Berberîlerin dilini biliyor olması ve dini onlara anlatabilmesi olmuştur.²²¹

Berberîler'in çeşitli zamanlarda on iki defa dinden çıktıkları, bu durumun Mûsâ b. Nusayr dönemine kadar sürdüğü ve Mûsâ'nın Berberîler'i tamamen itaat altına aldığı rivayet edilmiştir.²²²

Mağrib fetihleri tamamlanınca, daha önce detaylarına değinildiği üzere İspanya fethedilmiştir. Bu fetih başlangıçta bir işgal gibi anlaşılmıştır. Özellikle camiler inşa edildikçe Vizigotlar daimi olarak yıkıldıkları inancına kapılmışlardır. Fakat zamanla, gösterilen tolerans durumu biraz değiştirmiştir. Örneğin haraç ödenmesi ve itaat en mütevazı köylülerin bile korunmasını ve adaletin sağlanmasını garantilemiştir. Yahudi ve Hıristiyanların ibadet ve törenlerine karışılmamıştır.²²³

İslâmiyet Berberîler üzerinde bir sorumluluk duygusu oluşturmuş ve bu dine giren herkes kendini bir davetçi olarak görmüştür. Ayrıca İslâm buralarda ümmet bilinci ile birliği sağlamaya yönelmiştir.²²⁴

Müslüman askerlerin şehirlerde cami yaptırması, dinlerini yaşamada kararlı olması da yerli halk arasında İslâm'ı kabulün önemli bir itici gücü olmuştur.²²⁵ El-Haccî, Endülüs'ün fethinin askeri bir fetih değil, insanî bir değişim süreci ve

²¹⁹ Hasan, İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, I/356, el-Fârûkî, s.242

²²⁰ Cahen, Claude, *İslâmiyet*, çev.: Necmi Erendor, Ankara, 2000, s.37

²²¹ Ebû Deyyak, Salih Muhammed Feyyaz, *el-Veciz fi't-Târihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Ürdün, 1988, s.134

²²² İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, VI/135 ; Atçeken, İsmail Hakkı, Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr, s.104

²²³ İmamuddin, S.Muhammed, *Endülüs Siyasî Tarihi*, çev.: Yusuf Yazar, Ankara,1990, s.40

²²⁴ el-Haccî, Abdurrahman Ali, s.144

²²⁵ Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları*, Ankara, 1997, s.64

medenîleşme olarak yorumlamıştır.²²⁶ İspanya'daki yönetimin zayıflığı da burada İslâm medeniyetinin yerleşmesini kolaylaştırmıştır.²²⁷ Yerli halk arasında İslâm'ın yayılmasındaki faktörlerden biri de Hıristiyanlığın güç ve karmaşık itikadı sayılabilir. İspanya'da İslâmiyet'e girmek isteyen kişi muhtesib veya kadı gibi yetkili bir kişiye müracaat eder, kendisinden şahadet getirmesi, abdest alarak İslâm'ın şartlarını yerine getireceğine dair söz vermesi, daha da önemlisi, bütün bu şartlardan da önce hiç kimsenin baskısı altında kalmadan İslâm'a girmek istediğini şahitlerin huzurunda beyan etmesi istenirdi.²²⁸ Endülüs'ün fethinde asıl amacın İslâmiyet'in yayılması olduğunu gösteren bilgiler vardır. Örneğin vali Ukbe b. Haccâc, Endülüs'te Hıristiyanlarla yaptığı savaşlarda ele geçirdiği esirlere her şeyden önce İslâm dinini anlatmış, bu sayede 2.000 esirin Müslüman olmasına vesile olmuştur.²²⁹ Diğer taraftan Endülüs'te, mesela Doğu'da olduğu gibi yeni Müslümanlardan cizye alınmaya devam edilmesi şeklinde İslâmlaşmayı yavaşlatacak bir uygulamaya rastlamak mümkün değildir.²³⁰ Ancak fetihten sonra değişik yerleri ele geçiren Müslümanların sayısı fethedilmiş bölgelere yetemeyecek kadar az idi. Bu yüzden fethedilen bazı yerler Müslüman olmayan yerli idarecilere bırakılmıştır.²³¹ Fetihden sonra Müslüman askerler İspanya'ya yerleşerek İspanyol kadınlarla evlenmiştir.²³²

Fetih sonrasında Endülüs toplumunda Müslüman nüfus sadece fethi gerçekleştiren Araplar ve Berberî askerlerden ibaret olmuştur. Bunların sayısı 50.000 ila 60.000 arasındadır. Zamanla göçlere bağlı olarak Arap ve Berberî Müslümanların sayısı artmıştır. Yerli halkın İslâmlaşması M.VIII. ve IX. yüzyıllar boyunca gerçekleşmiştir. Belirtilen İslâmlaşma sürecinde ihtida olaylarını rakamsal olarak ifade etmek mümkün olmasa da IX. yüzyılın sonunda en iyimser rakamlarla 4.000.000 civarındaki yerli halkın yarısından fazlasının Müslüman olduğu kanaati ağırlık kazanmaktadır.²³³ Buna göre fethin hemen akabinde ihtida olayları görülmüş olmakla beraber, toplumun bir İslâm medeniyeti görünümü alması ve Müslümanların yerli

²²⁶ el-Haccî, Abdurrahman Ali, s.143

²²⁷ Hammâde, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1986, s.25

²²⁸ Özdemir, Mehmet, a.g.e., s.22

²²⁹ *Ahbâru Mecmûa*, müellifi meçhul, thk.: İbrahim el-Ebyarî, Kâhîre, 1981, s.110 vd.

²³⁰ Özdemir, Mehmet, a.g.e., s.16

²³¹ İmamuddin, S. Muhammed, s.34

²³² Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, s.148

²³³ Özdemir, Mehmet, a.g.e., s.15

halkın ihtidası ile azınlık konumundan çoğunluk konumuna geçmesi uzun zaman almıştır.

2.4. Ermeniyye, Azerbaycan, el-Cezîre ve Bizans Bölgelerinde İhtida Olayları

Hulefa-i Râşidin dönemini ele alırken, bu bölgelerdeki fetihlerden bahsedilmiştir. Kafkasya bölgesinde fetihler Emevîler döneminde de sürmüştür. Hazar bölgesinde o dönemde fetihler yapan Mervan b. Muhammed önemli mesafeler kat etmiştir. İtil bölgesinde yapılan bir savaşta Hazar lideri antlaşma teklif etmiş, askeri pozisyon olarak avantajlı durumda olan Mervan ise bu durumdan faydalanmıştır. Barış antlaşması yapmayı ancak hükümdar İslâm'a girerse kabul edeceğini söylemiş, hükümdar da bunu kabul etmiştir. İkinci şartı ise iki tane fakih kişiyi bu bölgede bırakıp oradaki halka İslâm'ı öğretmelerine izin verilmesi olmuş, Hazar lideri bunu da kabul etmiştir.²³⁴ Burada Hazar liderinin iman etmesi ilk başta mecburiyetten kaynaklanan siyasî bir tutum olarak görünmektedir. Fakat geride kalan fakihlerin halka İslâm'ı anlatacak olması önemlidir. Bu döneme kadar karşılıklı saldırıp geri çekilme şeklinde olan Arap – Hazar ilişkileri, bu dönemden sonra daha sakin bir devre geçirmiş, asıl barışçıl ilişkiler ancak Abbâsîler döneminde sağlanabilmiştir.²³⁵

Doğu Kafkasya'da Arran bölgesinde de Muâviye zamanından itibaren İslâm hakimiyeti sağlanmıştır. Bir dönem Hazar Türklerinin hakimiyetine geçen bu bölgede, Mervan b. Muhammed döneminde yeniden İslâm hakimiyeti sağlanmıştır.²³⁶ Kaynaklarımız bu bölgedeki ihtida olaylarından doğrudan bahsetmemiştir. Fakat bölgede kurulan İslâm siyasî hakimiyetinin ihtida olaylarını beraberinde getirdiğini düşünebiliriz. Fakat bu olayların nüfus miktarı olarak sınırlı sayıda kaldığını söylemek mümkündür. Çünkü bu bölgenin bundan sonraki tarihine baktığımızda asırlar boyu süren mücadeleler görülür.²³⁷

Bizans bölgesi ile ilgili bilgilere bakıldığında İbn Kesîr'in, Mesleme b. Abdülmelik tarafından İstanbul'da 93/713 yılında bir cami yaptırdığı rivâyeti görülür.

²³⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1976, s.856

²³⁵ Taşağıl, Ahmet, "Hazarlar", D.İ.A., İstanbul, 2000, XVII/119

²³⁶ Özeydın, Abdülkerim, "Arran", D.İ.A., III/394

²³⁷ Özeydın, Abdülkerim, a.g.m., D.İ.A., III/395

Yine İbn Kesîr, bu camide ibadet edildiğini ve yerli halkın kalbine korku bırakıldığını bildirmiştir.²³⁸ Fakat daha sonra bu caminin akıbetinin ne olduğundan bahsedilmemiş, bu bölgede halkın İslâmiyet’i kabulünden de söz edilmemiştir. Ulaşabildiğimiz diğer kaynaklar da bu konuda bilgi vermemiştir.

Bizans Devleti’nin köklü bir dînî geçmişinin olması ve bu duyguların halkın zihnine güçlü bir şekilde yerleşmiş olması, bir de Bizans’ın gücü karşısında Emevî ordularının bu bölgede tam bir hakimiyet kuramamış olması böyle bir sonucu ortaya çıkarmış olabilir.

²³⁸ İbn Kesîr, IX/88

III. BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİ FETİH SİYASETİNİN İHTİDA OLAYLARINA ETKİLERİ

1. Emevîler Dönemi Fetih Siyasetinin İhtidaya Etkileri

İlk yayılış döneminde İslâm dininin tanıtılmasında en önemli vasıta fatihler olmuş, bu dinin Kur'an ve Sünnet olan iki ana kaynağından öğrenilmesi fethin hemen sonrasında değil, daha sonraki yıllarda gerçekleşmiştir. İlk fetihlerde fatihler, yaşayan bir İslâm olma ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in misyonunu en iyi şekilde yerine getirme gibi bir ağır sorumlulukla karşılaşmışlardır. Bunun ne şekilde yerine getirilebileceğini, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu konudaki tutumundan hareketle giriş bölümünde belirtmiştik. Fakat bazı fetihlerde Müslüman askerlerin insancıl ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in fetih siyasetine uygun bir şekilde mücadele verdiği, kimi zaman da istenmeyecek durumların ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu durumun sebepleri değişik şekillerde izah edilebilir. Fethedilen topraklardaki maddî güç ve bölgenin coğrafi güzellikleri bu askerlerde tebliğ vazifesinin aksatılmasına ve görevlerini vergi tahsildârlığına dönüştürmelerine sebep olmuş olabilir. Ayrıca Müslüman askerlerin orduya katılma amaçları da sonuca etki etmiş olabilir. Orduda Allah yolunda cihad etmek isteyenlerin yanı sıra, gidilen yeni bölgelere yerleşip elde ettikleri ganimetle refah içinde yaşamak gibi bir amaç edinmiş olanlar da bulunmuş olabilir. Elbette bu iki durumun ortaya çıkardığı etkiler, dolayısı ile de sonuçlar birbirlerinden farklı olacaktır.

Buna göre askerlerin ve özellikle komutanların ve valilerin yeni fethedilen bölgelerdeki davranışları, gerek fetih esnasında, gerek fetih tamamlandıktan sonra orada nasıl bir etki bırakmış olabilecekleri, rivâyetler ışığında incelenirse olumlu ve olumsuz olmak üzere iki tür etkiyle karşılaşılır. Bu etkileri incelerken göz ardı edilmemesi gereken bir durum da kültürel farklılıklardır. Ahlâk anlayışı, yaşam biçimi ve kutsalları birbirinden farklı toplumların iletişim kurabilmeleri belli bir zaman ister. Üstelik İslâm fetihlerinde kurulan iletişim, ticaret gibi gündelik hayata ait sivil bir yolla değil, savaş gibi askerî bir yolla kurulmaya çalışılmıştır. Burada zorluğun daha fazla olduğunu düşünebiliriz. Aslında güçlü bir orduyla savaş yöntemini kullanarak yeni bölgelerde idareyi ele geçirmek kolay olabilir. Söz konusu bölgelerde idârî boşluk

olması bu işi daha da kolaylaştırır. Ama zihinde bir inkılâp meydana getirmek aynı ölçüde kolay olmayabilir. Bu bölümde, bu konular incelenecektir.

1.1. Olumlu Etkileri

Komutanların, valilerin ve askerlerin tutum ve davranışları, fethedilen bölgede yerli halkın onlara karşı tutumunu zaman zaman olumlu yönde etkilemiş, bunun sonucunda hem o bölgede İslâm devletinin hakimiyeti güçlenmiş hem de Müslüman olanların sayısı hızla artmıştır. Bu konuyu birkaç örnek ışığında incelemek konuyu aydınlatmaya yardımcı olabilir.

Müslüman askerlerin fetih esnasında olumlu bir etki bırakmasında önemli bir etken, bölge halkına verilen güven olmuştur. Örneğin Muhammed b. Kâsım, Hindistan bölgesi fetihleri esnasında bütün mabetlere dokunulmazlık hakkı vermiş, ayrıca halka vergi (cizye) vermeleri karşılığında ekonomik istikrâr sözü vermiştir. O, mevcut sınıf yapılanmalarına ve toplumsal işlerine karışılmayacağına söz vermiştir.²³⁹ Bu durumda fetih sadece siyasî birliği sağlayan, insanların mevcut durumlarını bozmak bir yana, onlara bulduklarından daha iyi bir ortam vaat etmiş olan olumlu bir vakıa olarak algılanmıştır. Nitekim aynı bölgeye halife tarafından gönderilen davet mektupları, ihtidalarla karşılık bulmuştur.²⁴⁰

Kuzey Afrika bölgesinde de benzer durumlar görülmektedir. Ukbe b. Nafi'nin, fetihler devam ederken, askerlerin ikamet edeceği güvenli bir yer arayışına girerek Kayrevan şehrini imar ettirdiği bilgisini daha önce aktarmıştık. Burada Müslüman askerler fethettikleri bir şehirde, yerli halkın evlerini yağmalayarak onları evlerinden çıkararak zorbalıkla evlerine yerleşmiş olsalardı verdikleri imaj olumsuz olurdu. Oysa Ukbe, boş bir yerde yeni bir şehir kurarak hem bölgeyi imar etmiş, hem de yerli halkın sosyal hayatlarından uzak kalarak onları kendi hallerine bırakmıştır. Bu durum, Müslüman fatihlerin işgalci gibi görünmelerine karşılık alınmış iyi bir tedbirdir. Bu yöntemle aynı zamanda, sırf Müslümanlardan oluşan, cami merkezli bir şehir hayatı örnek olarak gösterilmiş oluyordu. Aslında sonradan imar edilen Kayrevan, Füstât,

²³⁹ Nizamî, K.A., a.g.m., D.İ.A., XVIII/85

²⁴⁰ bkz.; el-Belâzurî, s.441

Vâsıt gibi şehirler esasen güvenlik maksadı ile kurulmak ile beraber bahsedilen olumlu sonuçları da ortaya çıkarmıştır.

Abdülaziz b. Mûsâ b. Nusayr'ın valiliği döneminde Oralyo liderine gönderdiği antlaşma metni²⁴¹ de bölge halkına verilmek istenen güvenin göstergesidir. Bu antlaşmada, her yıl belli bir miktar vergi ödemeleri istenmiş, antlaşma metninde bu istekten önce, antlaşma kapsamındaki yedi tane şehirde (Oralya, Baltna, Alicante, Mula, Villena, Lorca, Ella), halkın katledilmeyeceğine, dinlerinde serbest kalacaklarına, halktan hiç kimseye hakaret edilmeyeceğine dair söz verilmiştir. Bu antlaşma ile, halkla barışçıl ilişkiler kurma yoluna gidilmiştir.

Hazar bölgesi fethinde ve Cepte fethinde karşımıza çıkan iki olay vardır. Bunlardan ilki Hazar liderinin kardeşine karşı Müslüman komutanla işbirliği teklifi²⁴², ikincisi ise Cepte kontu Julianus'un Târik b. Ziyad'a boğazı geçme konusunda Vizigot kralına karşı ittifak teklifidir.²⁴³ Bu iki olay, söz konusu liderlerin Müslüman askerleri desteklemesi ve samimiyetle onlara yardım etme isteklerinden kaynaklanmamıştır. Her iki liderin de karşılıklarına çıkan ister Müslüman ister başka bir kavim olsun, kendilerine siyasî bir müttefik aradıkları açıkça görülmektedir. Çünkü her iki lider de tekliflerinin Müslümanlar tarafından değerlendirilmesi ile kendi amaçlarına ulaşmışlardır. Müslümanlar açısından olumlu bir gelişme gibi görünen bu iki olayda fatihlerin olumlu veya olumsuz bir etkisinin söz konusu olmadığı düşünülebilir.

Toplumu bir düzen içerisinde yaşatan güvenlik, ekonomik refah, hürriyet gibi etkenler vardır. Bunlardan birisi olan ekonomik refah, çoğu kez toplumların zaafı olmuştur. Bazı örneklerde halifelerin malî düzenlemelerinin olumlu sonuçlar doğurduğu görülür.

Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz, ıslahatlarını yaparken hazine yararından çok İslâm'ın menfaatini düşünmüştür. Nitekim, zımmi olup da ihtida edenlerden cizye vergisini kaldırmış, genel anlamda Müslümanların vergilerini, özellikle de Fas asıllı

²⁴¹ bkz.; Hammâde, Muhammed Mahir, s.120-121

²⁴² İbn Kesîr, IX/85

²⁴³ Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s.52 vd. ; Atçeken, İsmail Hakkı, “*Septe Kontu Jülianus Ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımlarıyla İlgili Tartışmalar*”, S.Ü.İ.F.D., sayı: 16, Konya, 2003, s. 27-49

Mevâlînin vergilerini hafifletmiştir. Bu yeni uygulamanın, İslâm'a yönelişleri arttırdığını söylemek kolay olsa gerektir.²⁴⁴

Fethedilen bölgelerde halk çoğu kez idarecilerin olumlu fetih siyaseti sayesinde sükûnette kalabilmiştir. Mesela Kuteybe b. Müslim'in, Maveraünnehir bölgesinde fetihlerin akabinde bir düzen kurmaya çalıştığı gözlemlenir. Rivâyetlere baktığımız zaman halk bu durumdan çok memnun olmasa da isyana kalkışmamış, itaatkar olmuş, hatta İslâm'a yönelmiştir. Fakat Kuteybe'nin ölümüyle bölgede büyük bir çözüme görülmüş, kaybedilen toprakları geri almak ve halkı eski sükûnet günlerine geri götürmek uzun zaman almıştır. Aslında bu durum Kuteybe'den sonra gelen valilerin zalim olduklarını göstermez. Belki bu duruma Kuteybe'nin öldürülmesi sebep olmuş olabilir.

Kaynaklarımızdaki fetih rivâyetlerini gözden geçirdiğimizde, bazı faaliyetler kahramanlık olarak anlatılmıştır. Kuteybe ve Ukbe'nin fetih faaliyetleri ile ilgili aktardığımız bilgiler bu kabildendir. Birçok adam öldürüldüğü, ganimetler elde edildiği haberleri bir Müslüman açısından zafer ifadesi iken, fethedilen bölge halkı açısından aynı şekilde algılanması mümkün değildir. Buna karşın komutanların İslâmi ilkeler doğrultusunda kendilerine helal olanı alıp haddi aşmamaları halinde halkın bu rahatsızlığından çabuk vazgeçebildiği ve yeni idareye tabi olması, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tavsiyelerine uymanın doğurduğu olumlu bir sonuç olmuştur.

Son olarak, bölge halkıyla İslâm'dan önce kurulmuş olan ilişkilerin de fetihlerde komutanların işini kolaylaştırdığını ve halka karşı komutanların daha olumlu davranmalarını sağladığını düşünebiliriz. Örneğin, Hindistan bölgesi ile Arapların ilişkileri İslâm öncesi döneme dayanan ticari ilişkiler idi.²⁴⁵ Bu durum, kültürlerin yakınlaşmasını kolaylaştıran faktörlerden biridir.

1.2. Olumsuz Etkileri

Çalışmamızın giriş bölümünde, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sefere giden askerlere olan tavsiyelerini aktarmıştık. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in fetih siyasetini ortaya koyan bu ilkeler, tüm Müslüman askerlere örnek olmalıdır. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.v.)

²⁴⁴ Hasen, İbrahim Hasen, I/416

²⁴⁵ Nizamî, K.A., a.g.m., D.İ.A., XVIII/85

devrinde İslâm'ın yayılışı, kısa bir zaman diliminde çok geniş topraklarda vukû bulmuştur. Bu durum O'nun uyguladığı fetih siyasetinin ne kadar tutarlı ve geçerli olduğunu göstermektedir.

Emevîler döneminde kimi mücahitler bu ilkeler doğrultusunda hareket etmiş ve başarılı olmuşlardır. Fakat fetihler esnasında gerçekleşmiş olan bazı hadiseler, o bölgede siyasî ve dînî hakimiyetin sağlanmasına engel olmuş, bazen de siyasî hakimiyet sağlansa bile İslâm dininin kabul edilmesine engel olmuştur. Bazı örneklerle bu konuyu ele almak uygun olacaktır.

et-Taberî ve İbn Kesîr, Muâviye döneminin Horasan valisi Ziyad'ın Kûhistan bölgesi fetihlerinde şehri zorla ele geçirdiğini ve halkın tümünü öldürdüğünü zikrederler.²⁴⁶ Hatta aynı valinin 54/674 yılında Buhara'da şiddetli bir savaş yaptığı ve Türk liderinin karısının üzerindeki ziynetleri ganimet olarak aldığı rivâyeti aktarılmıştı.²⁴⁷ Bu tür davranışların fethedilen bölge halkı açısından hoş karşılanmayacağı muhakkaktır.

Benzer şekilde, Cerrah b. Abdullah el-Hakemî isimli komutanın Lân şehrine karşı yaptığı savaşta Türk çocuklarını esir aldığı rivâyet edilmiştir.²⁴⁸ Ayrıca Türklerin aynı kişiyi Hz. Ömer'e bir heyetle gelip şikayet etmesi ve Cerrah hakkında ırkçı, zalim, Müslüman olanlardan bile haraç alan ve halka hakaret eden biri olduğundan yakınmaları konusundaki rivâyet, bu komutanın fetihlerde asıl amacının ne olduğu konusunda zihinlerde soru işareti bırakmaktadır.

Böyle bir durum farklı yorumlamalara yol açmıştır. Bu heyetin konuşmaları, bir taraftan iki toplum arasındaki sosyal ve dînî farkları ortaya koyduğu, diğer yandan Arap devlet adamlarının halkın üzerinde bıraktığı olumsuz etkiyi gösterdiği ve bu sebepten, Türkler'in Araplar'ı servet ve yağma peşinde koşan despotik idarenin gerçek temsilcileri olarak görmelerine sebep olduğu şeklinde yorumlanmıştır.²⁴⁹ Yine de Türk halkının tamamının bütün Arap fatihler hakkında aynı şeyleri düşündüğünü söylemek biraz zor olabilir. Çünkü kaynaklarımız her vali ve komutan hakkında aynı veya benzer rivâyetler aktarmamıştır. Kimilerinin İslâm'ı tebliğ yolundaki

²⁴⁶ et-Taberî, V/90; İbn Kesîr, VIII/67

²⁴⁷ İbn Kesîr, VIII/67

²⁴⁸ İbn Kesîr, VIII/24

²⁴⁹ Kitapçı, Zekeriyya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, İstanbul, 1991, s.294

çabalarından bahsederken, kimilerinin zulüm ve zorbalığını anlatmıştır. Elbette halkların tutumları da buna göre şekillenecektir.

98/718 yılında gerçekleşen Mesleme b. Abdülmelik'in İstanbul kuşatması hakkında, yiyeceklerini yağma yaparak elde etmek sureti ile uzun süre bu bölgede kaldıkları ve bunun bir üstünlük olarak yorumlandığı rivâyeti²⁵⁰ de gerçekten düşündürücüdür. Böyle bir ortamda halkın İslâmiyeti benimsemesi beklenemez. Nitekim Bizans bu askerlerden kurtulmak için onları aldatarak zayıf bir duruma düşürmüştür.

Vergiler konusunda yapılan düzenlemelerin olumlu etkilerinden bir önceki bölümde bahsetmiştik. Fakat durum her zaman istenen şekilde gerçekleşmemiş, örneğin Eşres b. Abdullah isimli valinin Müslüman olanlardan haraç almaya devam etmesi bir isyanla sonuçlanmıştır. Buna göre Eşres, önce Müslüman olan Türklerden haracı kaldıracağını belirtmiş, biraz zaman geçip haraç gelirlerinin azaldığını görünce, bu kimselerin imanlarında samimi olmadıklarını öne sürerek yeniden haraç vermek zorunda bırakmıştır. Bunun üzerine halk isyan etmiş, yönetimle halk arasında çatışma yaşanmıştır.²⁵¹ Haccac b. Yusuf es-Sekafî Irak valisi olduğu zaman yeni Müslüman olanları cizyeye mükellef tutmuş bu durum isyanlara sebep olmuştur.²⁵² Bu gibi örnekler ihtida olaylarının gelişimine engel olmakla beraber Emevî devleti hakkında bazı olumsuz yorumları da beraberinde getirmiştir. Bu olaylarda Emevî Devleti, halifelerin çılgın eğlence ve lüks hayatlarını sürdürebilmeleri için gereken maddiyâtı sağlamak amacıyla fetih yapan, fetih yapıp ganimet elde ettikçe bu konuda daha fazla hırslanan askerlerin zorba idaresi şeklinde yorumlanmıştır.²⁵³ Bu yorum Emevî devlet idarecilerinin geneli hakkında yapıldığında haklı olmakla beraber, fetihlere katılan askerler hakkında ikinci bir ihtimal daha akla gelebilir. Bu askerlerin bir kısmının savaşlardaki samimiyetleri ve başarılarına bakılırsa, bu kişilerin, Emevî devletinin gidişatından ve halifelerin tutumlarından rahatsız olup, ömürlerinin geri kalanını Allah yoluna adanmış kimseler oldukları düşünülebilir. Emevî devletinin diğer bazı

²⁵⁰ İbn Kesîr, V/27

²⁵¹ İbnü'l-Esîr, V/147

²⁵² Hasen, İbrahim Hasen, II/180

²⁵³ Kitapçı, Zekeriyya, *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, İstanbul, 2000, s.73

politikaları da ihtida olaylarını olumsuz etkilemiştir. Bunlar, asabiyet ve mevâlî politikasıdır.

1.2.1 Asabiyet Olgusu

Arapların kabilecilik duyguları İslâm öncesi dönemden beri varolan bir taassuptur.²⁵⁴ Kureyşliler'in cahiliyye döneminde kendilerini diğer Arap kabilelerinden üstün tutmaları gibi, İslâmiyet'in Arabistan dışındaki topraklara hakim olmasıyla beraber, Araplar da kendilerini diğer ırklardan farklı ve üstün görmüşlerdir.²⁵⁵ Ömer b. Abdülaziz'in vefatından sonra, ondan önceki dönemlere göre kendini daha çok göstermiş olan Arapların kabile tutkusu, Yemenî (Güney'li) ve Mudarî (Kuzey'li) Arapların çekişmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Emevî halifeler de bazen Yezid b. Abdümelik gibi gerçekten taassub sahibi olmalarından, bazen de Hişâm b. Abdümelik gibi kabileler arası denge kurma çabasından ötürü bu kabilelerden birisine meyletmişlerdir. Bu durum Merc-ü Râhıt savaşına, isyanlara ve Mühelleb b. Ebî Sufârâ'nın ailesinin öldürülmesi gibi olaylara neden olmuştur. Kabile taassubunun doğurduğu sorunlar nihayet devleti yıkım noktasına kadar götürmüştür.²⁵⁶

Asabiyet, sosyal hayata, her kabilenin kendine has bir mahallede oturması ve ilişkilerini kabilelerin kendi üyeleri arasında geliştirmesi şeklinde yansımıştır.²⁵⁷

Kabile taassubunun dışında Araplarda bir de ırk taassubu görülmektedir. Özellikle Mevâlî üzerinde, söz konusu ırk taassubu olumsuz bir etki yaratmış ve isyanlara sebep olmuştur. Bu konu bir sonraki kısımda incelenecektir. Claude Cahen, Abdümelik b. Mervan'ın halifelik döneminde resmî kayıtları ve divan kayıtlarını Arapça'ya tercüme ettirmesini, ayrıca Arapça'nın resmî dil olarak kullanılması yönündeki emrini, Arap ırkçılığının bir ürünü olarak değerlendirmiştir.²⁵⁸ Aslına bakılırsa Araplar tarafından yönetilen bir devletin resmî dilinin Arapça olması oldukça doğal karşılanması gereken bir durumdur.

²⁵⁴ Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I/364

²⁵⁵ Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev.: Zeki Meğamiz, İstanbul, 1974, IV/111

²⁵⁶ Hasen, İbrahim Hasen, I/364

²⁵⁷ Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, I/363

²⁵⁸ Cahen, Claude, s.44

Bazı araştırmacılar, fethedilmiş bölgelere yönelik Arap iskânını da Araplaşma faaliyeti olarak değerlendirmiştir.²⁵⁹ Tabii ki Arap iskânının göç ettirilen halkın sosyal konumu (isyân çıkarma tehlikesi, harici olmaları) ve kimi zaman da güvenlik amacı ile o bölgeye gönderilmeleri gibi siyasî sebepleri de göz ardı edilmemelidir.

1.2.2. Mevâlî Politikası

Mevâlî kelimesi fetihlerden sonra Müslüman olmuş Arap olmayan unsurlara verilen genel bir ad olarak Emevîler ve Abbâsîler devrinde dikkat çekici bir toplumsal sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁶⁰ Mevâlî, İslâm devletinde büyük bir yeri olan, devletin siyasî ve askerî işlerinde etkisi bulunan önemli bir sınıftır.²⁶¹ Emevîler döneminde bu unsura ırk olarak İranlılar, Türkler, Hind Halkı, Berberîler vb. dahildi. Zamanla yeni fetihlere imza atan ve birçok halkı vergiye bağlayan Emevîler, kendilerini diğer toplumlara göre üstün görmeye başlamış, Arap olmayan unsurlar bu durumdan rahatsız olmuştur.²⁶²

Hulefa-i Râşidîn devrinden itibaren sayıları fetihlere bağlı olarak gittikçe artan Mevâlî nüfusu, Muâviye döneminde sadece Kûfe'de 20.000 civarındaydı.²⁶³

Mevâlî, İslâm dinini kabul etmiş olduğundan, sosyal haklar bakımından Araplarla eşit konuma gelmesi gerekiyordu. Fakat bu haklar Hulefâ-i Râşidin döneminde düzenli olarak uygulanırken, Emevîler döneminde durum farklılaşmıştır.²⁶⁴ Bu dönemde adlî işlerin yürütülmesi görevi sadece Arap olanlara veriliyor, ayrıca Mevâlîden olanlara hakaret edilip aşağılayıcı muameleler yapılıyordu.²⁶⁵ Öyle ki, Araplar Mevâlî ile yolda aynı hizada yürümüyor, onlarla aynı sofrada oturmuyor, camilerini ayırıyor, mesleklerini aşağılıyor, kızlarını Mevâlîden erkeklere vermiyor, arkalarında namaza durmaktan bile geri duruyorlardı.²⁶⁶

Bu durum Ömer b. Abdülaziz döneminde farklı bir yön kazanmıştır. O'nun dönemine kadar Müslüman olanlar da cizye ödemekteydiler. Bu kimselere ganimetten

²⁵⁹ Varol, M. Bahaüddin, "İlk Dönem İslâm Siyasî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi", S.Ü.İ.F.D., Konya, 2004, sayı: XVIII, s.122

²⁶⁰ Yiğit, İsmail, "Mevâlî", D.İ.A., Ankara, 2004, XXIX/424

²⁶¹ Zeydan, Corci, IV/85

²⁶² Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s.212

²⁶³ ed-Dîneverî, Ahmed b. Davud (282/895), *Ahbâru't-Tivâl*, Beyrut, tsz., s.137

²⁶⁴ Yiğit, İsmail, a.g.m., D.İ.A., XXIX/424

²⁶⁵ Atçeken, İsmail Hakkı, a.g.e., s.212

²⁶⁶ Yiğit, İsmail, a.g.m., D.İ.A., XXIX/425

az pay veriliyordu. Hattâ daha önce belirtildiği gibi bu konuyu halifeye şikayet etmişlerdi. Ömer b. Abdülaziz, Müslüman olanlardan haraç vergisi alınmaması yönünde emrini açıkladı.²⁶⁷

Ömer b. Abdülaziz, sosyo-politik hayatın kimi yönlerini İslâm kardeşliği ilkesine göre düzenleme hususunda kararlı davranmıştır. Mevâlî isminin hayatın hiçbir alanında bir ayırım nedeni olmasına kesinlikle izin vermemiştir. O'nun bu davranışı Mevâlînin gönlünü kazanmış, Mevâlînin nazarında Müslümanların işgalci gibi görülmesinin önüne geçmiş, İslâm kardeşliği duygusunu geliştirmiştir.²⁶⁸ Ömer b. Abdülaziz vefat edince Mevâlî, Muâviye'nin döneminde başlayan kötü günlerine geri dönmüş, sözgelimi Berberîler, haraçla mükellef olan birer köle muamelesi görmeye başlamıştır. Bu durum Berberîleri son derece rahatsız etmiş, birçoğunun isyancı gruplara dahil olmasına sebep olmuştur.²⁶⁹

Mevâlînin rol aldığı önemli hareketlerden birisi Muhtar es-Sekaffî isyanıdır. Muhtar güç elde etmek için kendini Mevâlîden sayıp onlara yakınlık göstermiştir. Ayrıca Mevâlî gruplar, Basra'da Haccac b. Yusuf'a karşı ayaklanmış, 82/701 yılında ise İbnü'l-Eş'as isyanını desteklemiştir. Hişâm b. Abdülmelik döneminde Soğd bölgesinde kendilerinin vergiye tabi tutulmaları yine isyana sebebiyet veren bir olay olmuştur. Ayrıca Mevâlî, Hâris b. Sureyc isyanına da destek vermiştir.²⁷⁰ Emevî devletine karşı yapılan bu isyanı Mevâlî gruplar körüklemiştir. İran'lı Mevâlînin sürekli olarak Hz. Ali taraftarlarına yakın olması ve onları desteklemesi ve bazı isyanlarda yer almaları nihayet Emevî Devleti'nin sonunu getirmiştir.²⁷¹ Emevî devletinin en büyük hatası, Arap olmayanlara karşı belirgin bir şekilde uyguladığı haksız politikalarıdır. Mevâlîyi savaşlarda asker olarak kullanıp karşılığında haklarını vermemesi, onları bir köle gibi görmesi, üstelik bu politikayı İslâmiyet'in eşitlik ve hukuk anlayışına rağmen sürdürmesi devletin itibarını düşürmüştür.²⁷²

²⁶⁷ D.G.B.İ.T., II/403

²⁶⁸ Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", Türkler, Ankara, 2002, s.283

²⁶⁹ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev.: Fikret Işıltan, Ankara, 1963, s.162,163

²⁷⁰ Yiğit, İsmail, a.g.m., D.İ.A., XVIII/424; Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik*, s.213

²⁷¹ Hasen, İbrahim Hasen, II/299

²⁷² Abdülaziz es-Seâlebî, *Sukûtu'd-Devleti'l-Umeviyyeti ve Kıyamu'd-Devleti'l-Abbâsiyyeti*, thk.: Hammâdî es-Sâhilî, b. y.y., 1995, s.50

Görüldüğü gibi Emevî Devleti yöneticileri, elde ettikleri fetihlerdeki başarılarının nasıl devam ettirileceği hususuna fazla önem vermemiş, bir süre sonra fetihlerin amacı dahî unutulmuş, İslâm'a sonradan dahil olan ve Arap olmayan unsurlara, İslâm kardeşliğine uymayan davranışlarda bulunulmuştur. Bu tutum bazı iç isyanlara sebep olmuş, ihtida olaylarını da sekteye uğratmıştır. Fakat Mevâlî, devletin böyle bir azınlık politikası izlemesi karşısında İslâm'a olan alakasını bütünüyle kesmemiştir. Ayrıca olumsuz Mevâlî politikası bir irtidat hadisesi doğurmamıştır. Mevâlî politikasının dînî bir tutum değil, siyasî bir tutum olduğu Mevâlî kitleler tarafından fark edilmiş bir durumdur. Mevâlî halkların her biri, fetihten önce kendi ülkelerinde şeref sahibi, eşit haklara sahip birer birey iken, İslâm'la beraber durumlarının iyileşeceği yerde daha da kötüye gitmiş olması sebebi ile bu unsurun zamanla isyan faaliyetlerine kalkışmış olması yadırganacak bir durum değildir.

2. Emevîler Döneminde İhtida Olaylarının Seyri ve Bazı Oryantalistlerin Görüşleri

Çalışmamızın bu kısmına kadar, İslâm'ın ilk gönderildiği andan itibaren, Emevîler dönemine kadar olan sürede insanlar tarafından benimsenmesinin tarihi gelişimini ve bunun bağlı olduğu sebepleri, özellikle de Emevîler dönemi ihtida olaylarını ulaşılabildiğimiz rivâyetler ve çağdaş araştırmalar ışığında incelemeye çalıştık. Bu kısımda Emevîler döneminde gerçekleşen ihtida olaylarını devletin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süre çerçevesinde toplu bir şekilde ortaya koymaya çalışacağız.

Emevî Devleti 41/661 yılında Muâviye'nin hilafeti ile tarih sahnesinde yerini almıştır. 43/663 yılında Orta Asya'ya yönelik fetih faaliyetlerinde birçok şehir ele geçirilmiş fakat bu bölgelerde ihtida hadiseleri gerçekleşmemiştir. Bu bölgede fetih faaliyetleri uzun yıllar sürmüş, Arapların Türklerle ilişkileri savaş yolu ile devam etmiş, böylece ileride Türklerin Müslüman olmasını sağlayacak fetihlerin temelleri atılmıştır.²⁷³

²⁷³ İbnü'l-Esîr, III/409 vd. ; İbn Kesîr, VIII/15 vd.

50/670 yılında Kuzey Afrika'da Kayrevan şehri kurulmuş, bu bölgede Müslümanlara ait bir yerleşim birimi olan Kayrevan, Ifrikiyye'de Müslüman varlığının nüvesi olmuştur. Bu dönem fetihleri sayesinde Berberîler İslâm'a girmiştir.²⁷⁴

51/671 yılında Orta Asya'da Belh şehri fethedilmiş,²⁷⁵ fakat İslâm henüz yayılmamıştır. 52-53/673-674 yıllarında Akdeniz'de Rodos ve başka bazı adalar fethedilmiş, buraya Müslüman askerler iskân edilmişse de halk ihtida etmemiştir. 54/674 senesinde İstanbul kuşatılmış, olumlu yönde bir sonuç alınamamıştır. Ne siyasî ne de dinî bir otoritenin sağlanabildiği bu bölgede Bizans'ın köklü ve güçlü bir devlet olması etkili olmuştur. 56/676 yılında Buhara fethedilmiş, siyasî otorite sağlanmış, halk İslâm'la daha yakından tanışmıştır. Bundan sonraki yıllarda merkezde yaşanan iç karışıklıklar sınır bölgelerine etki etmiş ve fetih yapılmamıştır. Ayrıca kaynaklarımızda ihtida olup olmadığına dair bir bilgiye de rastlanmamıştır. 81-83/701-703 yıllarında Anadolu'ya seferler yapılmış fakat siyasî veya dinî bir gelişme elde edilememiştir. 86/705 yılında Orta Asya fetihlerinde gelişmeler yaşanmıştır. Müslümanların güvenle barınabilmesi için Vâsıt şehri kuruldu. Irak bölgesinde İslâmiyet'in varlığı yerleşmeye başlamış, fethedilen yerlerde ihtida edenler olmuştur.²⁷⁶

88-90/707-709 yıllarında Orta Asya'da siyasî hakimiyet güçlenmiştir. Halk İslâm'a ilgi göstermeye başlamıştır. 92/711 yılında İspanya fethedilmiştir. Bölgeye Mağrib bölgesindeki Müslümanlar yerleştirilerek İslâm'ın tanıtımı sağlanmış, kısa süre içerisinde ihtida olayları başlamıştır.²⁷⁷ 93/712 yılında Hind bölgesinde seferler başarıyla sonuçlanmış ve halktan İslâm'ı kabul edenler olmuş, bu ihtida olayları bölgede cami inşasıyla gelişmiştir.²⁷⁸

94/713 senesinde Anadolu içlerinde siyasî hakimiyet sağlanmıştır. Aynı yıl İspanya'da Pirene dağlarına kadar olan bölge tamamıyla İslâm hakimiyetine girdi ve halk İslâm'ı seçmeye devam etti. Diğer tarafta Kuteybe b. Müslim'in fetihleriyle İranlılar ve Türklerin çoğu İslâm'ı kabul etmiştir. Bundan sonraki yıllarda fethedilmiş bölgelerde İslâm zamanla artan bir biçimde kabul edilmiştir. 99/717'de Ömer b.

²⁷⁴ İbnü'l-Esîr, III/465 vd. ; İbn Kesîr, VIII/45 vd.

²⁷⁵ İbn Kesîr, VIII/51 vd.

²⁷⁶ İbn Kesîr, IX/79 vd.

²⁷⁷ et-Taberî, V/245

²⁷⁸ İbn Kesîr, IX/86 vd.

Abdülaziz'in halife olduğu yıllar dışında kalan sürede Müslüman olan yerli halklar (Mevâlî) daima halinden şikayetçi olmuş fakat ihtida olayları devam etmiştir.

114/732 yılında İspanya'da Müslümanlar Puvatya yenilgisi ile ağır bir kayıp vermiş ve Avrupa içlerine ilerleyiş durmuştur. İspanya'da ihtida olayları coğrafi bölge olarak Pireneler'e kadar olan bölgede gerçekleşmiştir. 119/737 senesinde Hazar Türklerinin lideri ve halktan isteyen kişiler İslâm'ı seçmiştir.²⁷⁹

122/740 yılında Anadolu içlerine seferler düzenlenmişse de başarısız olunmuştur. Bundan sonraki dönem 132/750 yılında Emevî Devleti'nin yıkılışına kadar iç karışıklıklarla geçmiştir. Fakat merkezde bu sorunlar yaşanırken diğer taraftan ülke sınırları dahilinde gayrimüslim iken İslâm'ı seçenlerin ilk ihtida olaylarından itibaren her dönemde görüldüğü düşünülebilir. Çünkü toplumsal olaylar süreklilik özelliğine sahiptir, zaman ve yıllara bağlı olarak net çizgilerle ayırmak uygun olmayabilir.

Görüldüğü gibi Emevîler döneminde Kuzey Afrika, İspanya, Anadolu, Akdeniz'de bazı adalar, Ermenistan, Kafkasya ve Maveraünnehir bölgelerinde fetihler gerçekleşmiş, Anadolu ve Akdeniz'de ihtida olaylarına rastlanmazken, diğer bölgelerin İslâm'la ilk tanışmaları Emevîler döneminde olmuş, Türkler, Hazarlar, Hindler, Berberîler ve İspanyollar arasında ihtida olayları görülmüştür. İhtida olayları bir anda bütün bir halkın dönüşümü şeklinde değil, zaman içerisinde yavaş yavaş ilerlemiştir. Bazı olumsuz olaylar mühtedîlerin isyanına veya insanların İslâm'a uzak kalmasına sebep olmuş, fakat bu durum kitlelerin 740'lı yıllara gelindiğinde İslâm'a girmemiş olsalar da İslâm'ı tanımış olmaları sonucunu değiştirmemiş, belki ihtida etmek için geçen süreyi uzatmış ve ihtidaların hızını kesmiş fakat engel olmamıştır.

Fethedilen bölgelerde iskan faaliyetlerine kısaca değinmek, İslâm'ın kültürel varlığının bu bölgelerdeki tespitine yardımcı olabilir. 51/671 yılında Ziyad b. Ebîh, Horasan bölgesine Basra ve Kûfe halkından aileleriyle beraber 50.000 kişiyi yerleştirmiştir. Yemenî ve Kaysî gruplardan oluşturulan bu göç grupları, valinin tehlikeli bulup ülkenin uzak bölgelerine gönderdiği kimseler olmuştur.²⁸⁰

²⁷⁹ et-Taberî, V/443

²⁸⁰ Ferrûh, Ömer, s.128

Azerbaycan ve Ermeniyye bölgesine de Kûfe ve Şam bölgelerinden göçmenler nakledilmiştir. Ermeniyye'ye gönderilenler Şamlı askerlerdir ve görevleri bölgede güvenliği sağlamak olmuştur. Mısır'a Kaysîlerden bir göçmen grup Hişâm b. Abdülmelik zamanında yerleştirilmiştir. Kuzey Afrika ve İspanya'ya ise Arap askerler yerleşmiş, özellikle İspanya'da fethin ilk yüzyılında sayıları birkaç yüzü aşmamıştır.²⁸¹

Emevî Devleti Araplar'ın tarihinde kurulmuş önemli bir devlet olması ve daha önemlisi Râşid Halifelerden sonra kurulmuş Müslüman bir devlet olması sebebiyle gayrimüslim araştırmacıların ilgisini çekmiş, bu dönem oryantalistler tarafından incelenmiştir. Çalışmanın bu aşamasına kadar ortaya koyulan bilgileri farklı bir pencereden değerlendirmiş olan görüşlerden birkaç tanesine değinmek uygun olacaktır. Böylelikle olayların tek taraflı değerlendirilmemesi sağlanmış olacaktır.

Hamilton A.R. Gibb'in Orta Asya fetihleri ile ilgili aktardığı bilgilere kısaca göz atmakta fayda vardır. Gibb; "Orta Asya'da Arap Fetihleri" isimli çalışmasında, Türkler'le Araplar'ın mücadeleleri üzerinde ağırlıklı olarak durmuş, bunları anlatırken bu fetihlerin İslâm'ın yayılmasına ne ölçüde sebep olduğu ve ihtida olayları hakkında bilgi aktarmamıştır. Örneğin Kuteybe b. Müslim'in Semerkand fethini şöyle ele almıştır: "Kuteybe, Semerkand'ın fethiyle nihayet Maverâünnehir'e yerleşti. Bununla birlikte Arap tarihçilerinin büyük bölümünden edinilen izlenim gibi Semerkand'ın ele geçirilmesinin bütün Soğd'un fethi anlamına geldiği sanılmamalıdır. Bütün bunlar henüz dost olmamış bir ülkeye bir Arap garnizonunu yerleştirmek için yapılmıştı. Semerkand'daki komutanların görevi sefer ve akınlar yaparak hakimiyetlerini adım adım bütün Soğd bölgesine yaymaktı. Bu yüzden Buhârâ ile Semerkand'ın fetihleri arasında köklü bir farklılık bulunmaktaydı. Buhara'nın fethi bir dizi sefer sonucunda gerçekleşti. Bu seferlerde şehir kaynakları tüketilmiş ve vilayet parça parça ele geçirilmişti. Bütün halk Arap vatandaşı olmuş ve sürekli gözetim altında tutulmuştu. Kişisel olarak Tuğşâde'nin konumunu korumasına izin verilmiş, o da en azından görünüşte bir bağlılık gösterisinde bulunmak zorunda kalmıştı. Oysa Semerkand süratli bir saldırıyla ele geçirildi. Bir bütün olarak Soğd, hakimiyet altına alınmayıp, yalnızca siyasî olarak bir süreliğine Arap hakimiyetini kabul etti. Her şeye rağmen sonraki yıllarda Arap garnizonuyla yerli liderlerin büyük çoğunluğu ve halk arasında

²⁸¹ Athmina, Khalil, a.g.m., s.204 vd.

dostça ilişkiler kurulduğu hakkında deliller bulunmaktadır. Bununla birlikte memleket ardı arkası kesilmeyen işgaller ve karşı işgallerden aşırı derecede acı çekti. Çağdaş bir şair Soğd'un çarçur edilmiş servetinin, yıkık ve perişan topraklarının canlı bir tasvirini yapar: "Kuteybe her gün ganimet toplar, servetimize yeni servetler katar: Bir Bâhile kabilesi mensubu siyah saçları ağarınca kadar taç giydi. Soğd onun atlılarınca ele geçirildi, halkı ise çıplak bırakıldı... O bir memlekete girdiği zaman, atı orada iz bırakırdı."²⁸²

Ayrıca Gibb, Kuteybe b. Müslim'in Horasan fetihlerinin sonucunu şöyle değerlendirmiştir: " Böylece Kuteybe'nin ölümünün ardından altı yıl içinde onun meydana getirdiği eserin büyük bölümü yıkıldı, İslâm'ın sonraki hakimiyetinin dayandığı temelleri Kuteybe atmıştı. Üstyapısı sonraki yılların fırtınalarına dayanabilecek kadar kuvvetli olmamasına rağmen, temeller sağlamdı. Fakat hata bütünüyle, belki de büyük ölçüde mimara ait değildi. Son yıllarında o her şeyi askerî şöhretine feda etme eğilimine girmiş olsa bile eserini tamamlamadan önce ölmüştü. İleride göreceğimiz gibi, Kuteybe'nin en iyi planlarını benimseyip uygulayacak yeterlikte büyük ve güçlü insanlar ortaya çıkıncaya kadar Maverâünnehir rahat yüzü görmedi. Bununla birlikte, onun fetihleri sırasındaki acımasızlığı ve vahşeti çok abartılmıştır. Başarı umudu olduğu taktirde o, diplomasiyi kuvvet kullanmaya daima tercih ederdi. Öyle ki, onun bu yumuşaklığı zaman zaman hem düşmanları hem de dostları tarafından yanlış algılanmıştır. Onun cezası ancak ihanet ve isyan durumlarında gecikmesiz ve şiddetli olurdu. Onun kişisel düşmanlarından intikam almakta tereddüt etmediğini söylemek, "Kuteybe Arap'tır" demekten başka bir şey değildir. Sonraki günlerde Orta Asya Müslümanlarının Kuteybe'nin adını şehitler arasında sayması ve onun Fergana'daki mezarının en gözde ziyaret yerlerinden biri olması sebepsiz değildi.

Kuteybe'nin fetihlerini takip eden yıllarda Orta Asya'daki durum şöyle özetlenebilir:

1. Aşağı Toharistan ile Çağaniyân Arap İmparatorluğu'nun bir parçası oldu.

²⁸² Gibb, Hamilton A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev.: Hasan Kurt, Ankara 2005, s.64-65

2. Huttal, Kumâd gibi Maveraünnehir şehirlerinin yanı sıra bu sırada çöküş döneminde bulunan Toharistan'a da bir vasat devlet muamelesi yapıldı. Bununla birlikte buralarda Arap hakimiyeti çok zayıf idi.
3. Soğdiyana'da Buhara kalıcı olarak fethedilmiş bir şehir sayılıyor ve yavaş yavaş kolonize ediliyordu. Soğd hala düşman bölge olup Semerkand ve Kiş'deki ileri karakol durumundaki güçlü garnizonlarla elde tutuluyordu. Buhara ile bağlantısı küçük çaplı karakollar aracılığı ile sağlanıyordu.
4. Harizm'in askeri gücü önemsizdi ve burası kalıcı olarak kolonize edildi.
5. Kuzeydoğu'daki Türk gücü ve aynı zamanda Çin müdahalesiyle desteklenen
6. Seyhun'un ötesindeki hükümdarlıklar bağımsız, düşman ve bir ölçüde güçlü olarak kaldılar.
7. Mevcut hükümdar sülaleleri hakimiyet altına alınmış; halkın temsilcileri ve sivil yönetimde aracı olarak yerlerinde bırakılmışlardı. Bununla birlikte bölgelerindeki fiilî yönetim ve malî otorite Horasan'ın Arap valisinin temsilcisine ya da valiye geçmişti.²⁸³

Bernard Lewis, Tarihte Araplar isimli eserinde, İslâmiyet'in fetihlerle beraber yerleşmeye başlamasını ve ihtidayı daha objektif yorumlamış görülmektedir:

“Araplar Avrupa'da en büyük ve devamlı fetihlerini İspanya'da gerçekleştirdiler. 709 yılında bir Berberî birliği, âsî Vizigot valisinin daveti üzerine Algesiras'a çıktı. Ertesi yıl Berberî kumandanı Tarîf, hala onun ismiyle anılmakta olan Algesiras ve Tarîfa arasındaki bölgeye hücum etti. Bu ilk teşebbüslerinden cesaret alan Kuzey-Batı Afrika'nın Arap valisi Mûsâ b. Nusayr'ın Berberî azatlısı Târik, 7.000 kişilik bir ordu ile 711 ilkbaharında Julianus'un gemilerinin yardımıyla İspanya'ya çıktı ve Gibraltar (Cebel-i Târik), Carteya ve Algesiras'ı fethetti. Buradan memleketin içlerine girdi, Vizigotları mağlup ederek Kurtuba (Cordova) ve Tuleytule (Toledo)'yi zaptetti. O zamana kadar Müslüman kuvvetleri hemen hemen yalnız Berberîlerden meydana geliyordu. 712 yılında kuvvetli bir Arap ordusunun başında bizzat Mûsâ İspanya'ya geçerek Sevilla ve Merida şehirlerini zaptetti. Bundan sonra ilerlemeler süratlendi ve 718 yılına doğru Araplar yarımada'nın büyük bir kısmını ele geçirdiler...

²⁸³ Gibb, Hamilton, a.g.e., s.73,74

Burjuvazi ise büyük gruplar halinde İslâmiyet’i kabul edip Araplaşarak ortaya çıkan karışıklıklardan bir kurtuluş yolu buldu.²⁸⁴

Julius Wellhausen, Arap Devleti ve Sükûtu adlı eserinde, bir insanın İslâm’a girmesi ile geçmiş günahlarının affedileceğini göz ardı etmiş, İslâm’ın ihtidalar yoluyla kötü niyetli kimselere yükselme fırsatı verdiğini iddia etmiştir. Muğîre b. Şu’be hakkında şu sözleri ilmî nitelikte olmamakla beraber, bu araştırmanın üslubunu belirtmek açısından önemlidir:

“ Muğîre b. Şu’be daha o zamanlar arkasında hareketli bir hayat bırakmış idi. Rivâyet bu çok tecrübeli, gayeye varmak için her türlü vasıtayı mubah addeden zata renkli çizgilerle tasvîr etmiştir. Boylu poslu, güçlü kuvvetli idi, bir gözü ve ön dişleri yoktu. Kocaman bir kafası, şişkin dudakları, kırmızıya çalan, sonradan siyaha boyanan ve kafasının dört tarafına ‘boynuz’ gibi uzamış sert kıllı saçları vardı. Uykuda bulunan bir arkadaşını kancıkça öldürdüğü için genç yaşında 8 yılından evvel Medine’ye kaçmıştı; İslâm böyle cânilere de yükselme imkanını bahşediyor ve mazisini siliyordu. Mevcut şerait altında yeni bir insan haline gelmiş olmakla beraber eski, faydalı hususiyetlerini de muhafaza etmişti. Peygambere sokuldu, O da onu kullandı. 9 yılında, doğduğu şehirdeki putperest mabedini tahrip etmekle tavzif edildi; bu fırsatta mabed hazinesinin muhtevasını yürütmeyi de ihmal etmedi.”²⁸⁵

Genel olarak ihtida konusuna bu şekilde yaklaşan Wellhausen, Türklerin Müslüman oluşunu ise vergi politikasına bağlamıştır:

“Daimî olarak sükûnetsiz olan Maverâünnehir’de devletin tamamiyle öte tarafında da Hişâm devrinde mutad olduğu üzere fırtınalar esmekteydi. Sogdlular, krallarına uyararak, Ömer II devrinde, Müslüman sıfatıyla vergi vermeye mecbur olmayacakları vaadine mukabil İslâm’ı kabul etmişlerdi. Fakat sonradan valiler bu şarta riayet etmediler, istedikleri gibi davrandılar ve çok sık değiştirildikleri için böyle hareket ettiler.”²⁸⁶

²⁸⁴ Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, s.146,147

²⁸⁵ Wellhausen, Julius, s.54,55

²⁸⁶ Wellhausen, Julius, s.163

R. Nelson Frye, “Ortaçağ Başarısı Buhara” adlı makalesinde, Maveraünnehir bölgesindeki İslâm’ın yayılışı konusunu oldukça objektif bir şekilde ele almıştır:

“Kuteybe yönetimi Buhara ile Maveraünnehir’in diğer şehirlerinde ve İslâm dininin ve Arap garnizonlarının yerleşmesine tanıklık etti. Kaynaklarımızın belirttiğine göre, Kuteybe, Buhara şehrinin bazı bölümlerini fetih girişimlerinde fatihlere destek veren çeşitli Arap kabilelerine tahsis etti. Hem Haccac, hem de Kuteybe çok kudretli şahsiyetlerdi. Nitekim İslâm’ın Orta Asya’da başarı kazanmasının ana sebebi, onların gerek mahallî hanedanlarla uzlaşma, gerekse birçok Arap olmayan kimseyi orduda istihdam etme siyaseti idi. Bu politika sonraları bazı Araplar arasında büyük mücadeleye ve 95/715’te Kuteybe’nin rakipleri tarafından öldürülmesine yol açtı.

Kuteybe Buhara’da bir cami yaptırmasının yanı sıra, garnizon birliklerini de şehre yerleştirdi. Kaynakların ifadesine göre, bu icraat Buhara’da yalnızca önemli bir Müslüman askerî üssü oluşturmakla kalmayıp, aynı zamanda onun bir İslâmî öğrenim merkezi haline gelmesini sağladı. Narşâhî, Kuteybe’nin Cuma günleri Buhara Ulu Camii’ne gelen herkese ödül olarak iki dirhem verdiğini belirtmektedir. Buhara’da, başka yerlerde olduğu gibi, alt tabakaların İslâm’ı kabul ettiği ve Müslümanların sayısının arttığı sonucunu çıkarabiliriz. Bu yalnızca gariban insanların İslâm dinini kabul ettiği anlamına gelmez, bilakis aristokrasinin onlara göre İslâm’ı kabule daha az mütemayil olduğuna işaret eder.”²⁸⁷

Claude Cahen, İslâmiyet adlı eserinde, İslâm’ı kabul ve Emevîlerin bu konuya bakışını şöyle ele almıştır:

“Emevîler dine karşı hiç de kayıtsız olmamışlardır. Ne var ki onların zamanında, kısmen Bizans’lılardan aktarılmış olan devlet çarkının döndürülmesi kaygısı ön planda tutulmuş, her şey olduğu gibi kabul edilip, gerçek bir İslâm devletinin nasıl olması gerektiği konusunda hiç ilgilenilmemiştir. Ömer b. Abdülaziz’in diğerlerinden farklı oluşu ise, kuşkusuz onun dine fazla düşkün kişiliği ile ilgi bir husustu; bununla birlikte kaynaklar bu halifenin yönetimine ilişkin tutumun, uzun süre sanıldığı aksine diğer Emevîlerin davranışından pek az farklı olduğunu kaydetmektedir...Din değiştirenlerin sayısı hayli kabarıktı, bunlar Emevî döneminde ‘Mevâlî’ denilen zümreyi

²⁸⁷ Frye, R.Nelson, “Orta Çağ Başarısı Buhara”, çev.: Hasan Kurt, A.Ü.İ.F.D., Ankara, 2000, sayı:XXI, s.433

oluşturmuştur. Bir koruyucu beyin veliliği ve sahipliğine bağlı insanlar böyle adlandırılıyordu. Eski antikçağ toplumlarının çoğunda gördüğümüz bir koruma-korunma ilişkisiydi bu.”²⁸⁸

Aynı araştırmacının ihtida hakkındaki şu görüşleri de oldukça objektif görünmektedir:

“Peki, gayri Müslim bir kimse dininden dönüp de Müslümanlığı kabul ederse ne olurdu? İlk anda böylesine bir dinden dönüşün vergi yükünü hafifletmek amacı ile yapıldığı söylenebilir; toprak vergisi haraçtan onda bir zekâta geçmek, elbette ki tercih edilecek bir haldi. Ne var ki gerçekte böyle bir geçiş kesinlikle olanaksızdı. Yeni hükümet, kendinden önceki hükümetlerden vergi tutarı konusunda, kırsal kesim topluluklarının kolektif sorumluluğu ilkesini devralmıştı. Yani bir yerdeki topluluğun ödediği vergi miktarı, bireylere ilişkin nedenlerle değiştirilemezdi. Böylece Müslümanlığı kabul etmenin, bulunduğu yerde kaldığı sürece kimseye yarar getirmediği, üstelik çevresinde de manevi açıdan mahkûm edildiği olgusuyla karşılaşıyoruz; dolayısı ile bu nitelikte olaylara pek ender rastlanmaktaydı. Çok daha sık görüleni ise şu şekilde oluyordu: Dinini değiştiren, yani Müslümanlığı kabul eden kimse, hayatını kazanmak için başka bir yer arıyor ve ortaklaşa topraktaki hissesini yurdunda kalan ve öteden beri sürüp gelen düzen içinde çalışmasına devam eden köylülerine bırakıyordu”²⁸⁹

²⁸⁸ Cahen, Claude, s.46,47

²⁸⁹ Cahen, Claude, s.49

SONUÇ

Tarih boyunca insanlık çeşitli dinlere inanmıştır. Bunların bazıları insan kaynaklı, bazıları ise ilahî kaynaklı olmuştur. İlahî kaynaklı son din olan İslâm, ilk vahyedildiği günden itibaren yayılma eğiliminde olmuştur. İslâm'ın yayılış biçimi genelde fetihler ile olmuştur. Ayrıca ticari yakınlık ve hicret gibi unsurlar da bu dini tanıtmıştır. Bunlardan en çok tartışılan yöntem, fetihler olmuştur. Fetih, askerî bir kavramdır. Savaş yoluyla Allah için bu dini tebliğ etmek, İslâm'ın yayılışında en etkili yöntem olmuş, bununla beraber bu yöntemde İslâm sadece fatihlerin şahsında temsil edildiği için bazı sorunlar da yaşanmıştır. Askerlerin fetihler esnasındaki tutum ve davranışları, fethedilen bölge halkının olumlu veya olumsuz bir şekilde doğrudan etkilenmesine sebep olmuştur. Bu durumun olumsuzluklarının ortadan kaldırılması için Hz. Muhammed (s.a.v.) birtakım emirler vermiş, Kur'an-ı Kerim'in konuyla ilgili ayetlerinden hareketle İslâm hukukçuları bazı kurallar belirlemişlerdir.

İslâm dinini ilk tanıtmaya ve tebliğ etme görevi Hz. Muhammed (s.a.v.)'e verilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) bu görevine başladığında kendi kavmi içinde olumsuz tepkilerle karşılaşmış olsa da yirmi yıllık bir sürede İslâmiyet bütün Arabistan'a yayılmıştır. O'nun vefatı ile işbaşına geçen Râşid halîfeler, siyasî, askerî, kültürel ve ilmî alanlarda Hz. Muhammed (s.a.v.) dönemini tüm ayrıntılarıyla canlı tutmaya çalışmışlar ve İslâm'ın yayılışına önem vermişlerdir.

Hulefâ-i Râşidin devrinden sonra İslâm dini Emevî Devleti ile temsil edilmiştir. Emevîler dönemi hanedan devleti olması ile İslâm tarihinde bir ilki temsil eder. Ayrıca tarih boyunca Müslümanlar arasında etkili olmuş birçok fikrî akımın temeli bu döneme dayanır. Yine bu dönem, idarecilerinin Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-i Râşidin dönemlerinin aksine lüks ve refaha düşkün olması ile de öne çıkmıştır. Bunların yanı sıra bu devlet fetihler konusunda son derece ilerlemeler kaydetmiş, Avrupa'dan Orta Asya'ya birçok memleket İslâm topraklarına dahil edilmiştir. Merkezdeki sorunlara rağmen sınırlarda fetihlerin sürmesi, bu fetihleri yapan askerlerin dinlerine ve devletlerine olan sadakatlerinden kaynaklanmıştır.

Emevîler dönemi fetihleri, amaç bakımından İslâm dinini yaymayı hedeflemiştir. Fakat idarecilerin bazı vergi politikaları ve halîfelerin lüks saray hayatı, fetihlerin maddî amaçlı yapıldığı imajını vermiştir. Bu fetihlerle beraber İslâm dini bazen

fethedilmiş yerlerde hemen kabul edilmiş, bazen de bu ihtida süresinin uzadığı olmuştur.

Irak bölgesinde fetihler, Emevîler'in her döneminde sürmüş ve Çin sınırından Asya içlerine kadar büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Bu fetihlerde Kuteybe b. Müslim, Türklerin İslâm'ı kabul etmeleri üzerinde etkili olmuştur. Yine de Türklerin tamamı Müslüman olmamıştır. Muhammed b. Kâsım ise Hind bölgesinde yaptığı fetihlerde başarılı olmuş, bu bölgede ihtidalar görülmüştür. Hind bölgesinde İslâm'ın yayılışında fetih ve tebliğin yanı sıra İslâm öncesi ilişkilerin de etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Emevîler'in son dönemlerinde bazı hatalı politikalar Maveraünnehir'de isyanlara sebep olmuştur. Bazı bölge halkları irtidat etmiştir. et-Taberî, İbn Kesîr, İbnü'l-Esîr gibi kaynakların, bu ihtidalar hakkında sayısal bir değer vermediği, sadece bazı şehirler için genel rakamlar verdiği tespit edilmiştir.

Kafkasya bölgesinde fetihler başlangıçta başarısız olmuş, Hişâm b. Abdülmelik döneminde ilerleme kaydedilmiştir. Bu bölgede Hazar Türkleri ile uzun mücadeleler verilmiş, nihayetinde Hazar lideri İslâmiyet'i kabul etmiştir. Bununla birlikte halkın İslâm'ı öğrenmesi için bu bölgede fakihler bırakılmıştır. Fakat Ermeniye, Azerbaycan ve el-Cezîre bölgelerinde yoğun ihtidalar gerçekleşmemiştir.

Bizans devleti ile de uzun mücadeleler yapılmış, genel olarak somut bir ilerleme sağlanamamıştır. Bu bölgeye sahabeden bazı kişilerin de katıldığı seferler düzenlenmiş, bazı yerlere Müslüman nüfus yerleştirilmiş, hatta rivâyetlere göre İstanbul'a bir cami yaptırılmıştır. Ama bunların hiçbirisi Anadolu'da Akdeniz sahillerinde İslâm'ı yerleştirememiştir. Halktan ihtida edenlerin olup olmadığı tespit edilememiş olmakla beraber, kitlesel ihtidalar görülmemiştir.

Emevîler döneminde gerçekleşen en önemli fetihlerden birisi de Kuzey Afrika ve Endülüs bölgesidir. Bu bölgede Hz. Ömer döneminde başlayan fetihler, Emevîler döneminde İspanya'nın içlerine kadar ilerlemiştir. Kuzey Afrika bölgesinin yerli halkı olan Berberîler, İslâm'ı kabul etmiş ve bu bölgedeki fetihlerde önemli bir rol oynamıştır. Târik b. Ziyad'ın başarısıyla İspanya fethedilmiş ve bölgede İslâmiyet kısa sürede tanınmış ve taraftar bulmuştur.

Emevîler dönemi fetihlerinin başarısında, komutanların kararlı tutumları ve İslâmî prensiplere uygun davranmaları fetih ve ihtida olaylarını kolaylaştırmıştır. Asabiyet

duygusu, mevâlî politikası, ağır vergiler gibi olgularsa siyasî fetih noktasında başarıya engel olmasa bile, kalıcı etki sağlanmasına engel olmuş, isyanları körüklemiştir. Dînî etki bakımından ise, halkın İslâm'ı tanıyabilmesi için tek fırsatın karşısındaki Emevî asker olması, halk açısından olumlu sonuç doğurmamıştır. Buna rağmen Emevîler döneminde İslâm Hindistan'dan Kafkasya'ya, İstanbul'dan İspanya'ya ulaşan geniş bir coğrafyada tamamen olmasa da kısmen yayılmıştır. İhtida olayları Abbâsîler döneminde de devam etmiştir.

Bazı oryantalistlerin bu fetihleri maddî amaçlı fetihler olarak, bazılarının siyasî ilerleme olarak değerlendirdiği, bazılarının ise dinî etkeni göz önünde bulundurarak yorum yaptığı görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdüllatif, Abdüşşafi Muhammed, *el-Âlemü 'l-İslâmî fî 'l-Asri 'l-Ümevî*, Kahire, 1984
- Ahbaru Mecnûa*, Müellifi meçhul, thk.: İbrahim el-Ebyarî, Kahire, 1981
- Arnold, T.W., *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, Ankara, 1971
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdilmelik*, Ankara, 2001
-, *Endülüs 'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara, 2002
-, "Berberîler ve Hicrî I. y.y. 'da İslâm Fetihlerindeki Rolü", İSTEM, Konya, 2003, sayı:2, s.81-93
- Athmina, Khalil, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", çev.: Saim Yılmaz, Sakarya Ü.İ.F.D., 2000, sayı:2, s.203-226
- Aycan, İrfan, Sarıçam İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1993
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990
- Bek, Muhammed Hudari, *Târîhu 'l-Ümeme 'l-İslâmiyye*, Kahire, 1969
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya (279/892), *Fütûhu 'l-Büldân*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara, 2002
- Cahen, Claude, *İslâmiyet*, çev.: Necmi Erendor, Ankara, 2000
- el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/869), *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*, çev.: Ramazan Şeşen, Ankara, 1967
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd (400/1009'dan sonra), *Tâcü 'l-Luga ve Sıhahu 'l-Arabiye*, thk.: Ahmet Atar, Kahire, 1956
- Colan, G.S., *el-Endelüs*, Kahire, 1980
- Çağatay, Neşet, "İslâmiyet'in Yayılışı Sırasında Arabistan'a Komşu Memleketlerin Durumu", A.Ü.İ.F.D., 1962, SAYI: X, s.33-39
- Daryal, Ali Murat, *İslâm 'in İlk Doğuş Ve Yayılışının Psiko-Sosyal Açından Tahlili*, İstanbul, 1989
- ed-Dîneverî, Ahmed b. Davud (282/895), *Ahbâru 't-Tivâl*, Beyrut, tsz.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, red: Hakkı Dursun Yıldız, Konya, 1994
- Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, çev.: Osman Bahaeddin, b.y.y., 1974
- Ebû Deyyak, Salih Muhammed Feyyaz, *el-Vecîz fî Tarihi 'l-Mağrib Ve 'l-Endelüs*,

Ürdün, 1988

Elias, A. Elias, *Modern Dictionary*, Kahire, 1958

Eraslan, Sadık, *Sosyo-politik Açıdan İlk Dönem İslâm Fetihleri*, Ankara, 1999

Esin, Emel, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara, 1985

Fayda, Mustafa, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'da Yayılışı*, Ankara, 1982

....., "Fetih", D.İ.A., İstanbul, 1995, XII, s.467-470

....., "Hulefa-i Raşidin", D.İ.A., İstanbul, 1998,

XVIII, s.325-338

....., "Muhammed", D.İ.A., İstanbul, 2005, XXX

s.408-423

Farukî, İsmail Raci-Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, çev.: Mustafa Okan Kibaroglu,

Zerrin Kibaroglu, İstanbul, 1999

Ferruh, Ömer, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, Beyrut, 1986

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Ali", D.İ.A., İstanbul, 1988, II, 371-374

Frye, R. Nelson, "Ortaçağ Başarısı Buhara", çev.: Hasan Kurt, A.Ü.İ.F.D., Ankara,

2000, sayı: XLI, s.425-471

Gibb, Hamilton Alexander Roskeen, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev.: Hasan Kurt,

Ankara, 2005

el-Haccî, Abdurrahman Ali, *et-Târîhu'l-Endelusî*, Kahire, 1983

Hammâde, Muhammed Mahir, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1986

Hasen, İbrahim Hasen, *Siyasî Sosyal Kültürel İslâm Tarihi*, çev.: Komisyon, İstanbul,

1985

Hitti, Philip, *History Of the Arabs*, New York, 1968

....., *İslâm Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, İstanbul, 1989

el-Istahrî, İbrahim b. Muhammed (v.303/916), *Kitâbu'l- Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden,

1927

İbn Abdülhakem, İbn Âyan Ebi'l-Kureşî (v.257/870), *Fütûh-u Mısır ve Ahbâruha*,

Bağdad, tsz.

İbn Asem, Ebû Muhammed Ahmed (v.314/926), *el-Fütûh*, Kahire, 1986

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed(v.808/1405), *Mukaddime*, çev.: Halil Kendir,

Ankara, 2004

....., *Kitabu'l-İber*, Beyrut, 1971

İbn Hişâm, Ebû Muhammed(v.213/828), *es-Siratü'n-Nebeviyye*, thk: Abdüsselam Harun, Kahire, tsz.

İbn İshak, Muhammed (85/151), *es-Sîra*, thk: Muhammed Hamidullah, Konya, 1981

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail(v.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1966

İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v.597/1200), *el-Muntazam*, Beyrut, 1995

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen(v.630/1232), *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut, 1965

İmamüddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyasî Tarihi*, çev.: Yusuf Yazar, Ankara, 1990

İzzetî, Ebu'l-Fazl, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, İstanbul, 1984

Kapar, M.Ali, “*Hazreti Peygamber'in (s.a.v.) Savaşlarına Genel Bir Bakış*”, S.Ü.İ.F.D., Konya, 1990, sayı: 3, s.399-410

Kitapçı, Zekeriyya, *Yeni İslâm Tarihi Ve Türkistan*, İstanbul, 1991

....., *Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi*, İstanbul, 2000

Köse, Ali, “*İslâm'ın İlk Devirlerde Yayılış Şekilleri: Oryantalistlerin Teorileri ve Bunların Değerlendirilmesi*”, Akademik Araştırmalar Dergisi, 1999, sayı:2, s. 45-67

....., “*İhtida*”, D.İ.A., İstanbul, 2000, XXI, s.554-558

Kurt, Hasan, “*Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi*”, Türkler, Ankara, 2002, s.279-289

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979

....., *Müslümanların Avrupa'yu Keşfi*, çev.: İhsan Durdu, İstanbul, 2000

Lombard, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, çev.: Nezih Uzel, İstanbul, 1983

Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, çev.: İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981

el-Mesûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin(v.346/957), *Mürûcu'z-Zeheb*, thk:Muhammed Muhyidin Abdülhamid, Beyrut, 1987

el-Mısrî, Cemîl Abdullah Muhammed, *Devâ'ı'l-Fütuhâti'l-İslâmiyye ve Devâ'i'l-Müsteşrikîn*, Beyrut, 1991

Muhammed, Mevlâna, *İslâm Yayılış Tarihi*, çev.: Ali Genceli, İstanbul, 1971

en-Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali, *Rahmet Peygamberi*, çev.: Abdülkerim Özaydın, İstanbul

2004

Nizamî, K.A., “*Hindistan*”, D.İ.A., İstanbul, 1998, XVIII,
s.85-92

Önkal, Ahmet, “*Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme*”, İstem, Konya, 2003,
sayı:2, s.33-68

Özaydın, Abdülkerim, “*Türkler’in İslâmiyet’i Kabulü*”, Türkler, Ankara, 2002,
s.239-259

....., “*Arran*”, D.İ.A., İstanbul, 1991, III, 394-395

Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları*, Ankara, 1997

....., “*Endülüs*”, D.İ.A., İstanbul, 1995, XI, 211-224

Öztürk, Levent, “*İslâmiyet’in Yayılmasında Hicretin Önemi: Habeşistan Hicretleri
Örneği*”, Sakarya Ü.İ.F.D., 2001, sayı: 4, s.7-24

es-Seâlebî, Abdülaziz, *Sükûtu’d-Devleti’l-Ümeviyye ve Kıyamı’d-Devleti’l
Abbâsiyye*, thk: Hammadî es-Sahilî, b.y.y., 1995

Seybold, C.F., “*Endülüs*”, İslâm Ansiklopedisi (M.E.B.), İstanbul, 1977, IV, s.270-273

Şelebî, Ahmet, *Mukaranetü’l-Edyan*, Kahire, 1973

et- Taberî, Muhammed b. Cerîr(v.310/922), *Târîhu’l-Ümeme ve’l-Mülûk*, Kahire, 1939

Taşagıl, Ahmet, “*Hazarlar*”, D.İ.A., İstanbul, 2000, XVII,
s.116-120

Üçok, Bahriye, *Emevîler Abbâsîler*, Ankara, 1983

Varol, M. Bahaüddin, “*İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan
Bölgesinin Yeri Ve Önemi*”, S.Ü.İ.F.D., Konya, 2004, sayı: XVIII,
s.115-135

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti Ve Sükûtu*, çev.: Fikret Işıltan, Ankara, 1963

Yıldız, Hakkı Dursun, “*Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması*”, VIII. Türk
Tarih Kongresi, Ankara, 1976, s.855-863

....., “*Abdurrahman el-Ğâfiki*”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, İstanbul,
1988, I, s.162

Yiğit, İsmail, “*Emevîler*”, D.İ.A., İstanbul, 1995, XI, s.87-108

....., “*Mevâlî*”, D.İ.A., Ankara, 2004, XXIX,
s.424-426

Yüksel, Ahmet Turan, “*Bazı Batılı Araştırmacılara Göre İslâm Fetihleri*”, S.Ü.İ.F.D.,
Konya, 1999, sayı:6, s.169-196

ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman(748/1347), *et-Târîhu'l-İslâmî*,
Beyrut, 1990

Ziyadî, Muhammed Fethullah, *İntişâru'l İslâm ve Mevkifu'l-Müsteşrikin Minhu*,
Beyrut, 1980